

Bronasti obeski – pričevalci čezjadranskih povezav v pozni bronasti dobi

Bronze pendants – signs of trans-Adriatic connections in the Late Bronze Age

Miha Kunstelj

Stara cesta 29, 1360 Vrnika; viktorprvi@gmail.com

Izvleček: V članku so predstavljeni nekateri vidiki o povezavah med jugovzhodnoalpskim območjem in južno Italijo v obdobju kulture žarnih grobišč. Izhodišče predstavljajo bronasti obeski oz. amuleti, poznani tudi kot t. i. antropomorfni obeski. V ta namen so predstavljene grobne celote s takšnimi obeski iz grobišč Dobova in Monte Saraceno na Garganskem polotoku ter njihova tipološko-kronološka analiza. Prikazani so tudi nekateri drugi bronasti obeski s širšega jadranskega področja, ki jih deloma soočamo s koščeni glavnički. Z analizo poskušamo bolje razumeti prisotnost obeskov v omenjenih grobovih ter naravo čezjadranskih povezav v pozni bronasti dobi.

Ključne besede: bronasti obeski/amuleti, Dobova, Monte Saraceno (Daunija), koščeni glavnički, Jadran, kultura žarnih grobišč

Eno izmed poglavitnih področij raziskovanja slavljenske predstavljajo povezave s sredozemskim svetom vzdolž Jadranskega morja v času pozne bronaste in zgodnje železne dobe. Tudi v našem prispevku želimo izpostaviti nekatere doslej premalo opažene vidike, ki pričajo o povezavah vzdolž Jadranskega morja na prehodu iz starejšega v mlajše žarnogrobiščno obdobje oz. v času Ha A2/B1. V članku so bili analizirani bronasti obeski/amuleti, v literaturi poznani tudi kot t. i. antropomorfni obeski, in pripadajoče grobne celote iz Dobove, Picugov in Monte Saracena na Garganskem polotoku.

Izhodišče razprave predstavljata dva izmed najstarejših grobov v Dobovi, grobova H in 17, oba z bronastim obeskom/amuletom (sl. 1–2; Stare 1975, T. 3: 1–10; 8: 6–12). Glede na Dularjevo kronološko razdelitev dobovskega grobišča, ki je nastala na osnovi kombinacijske metode, lahko oba grobova uvrstimo v njegovo prvo skupino (Dular 1978, 37, tab. 1). Ta skupina je po avtorjevem mnenju tudi najstarejša in jo lahko postavimo v stopnjo Ha A1, predstavlja pa jo osem grobov, ki se glede na pridatke bolj ali manj navezujejo na grob 289. Že Dular je opozoril na

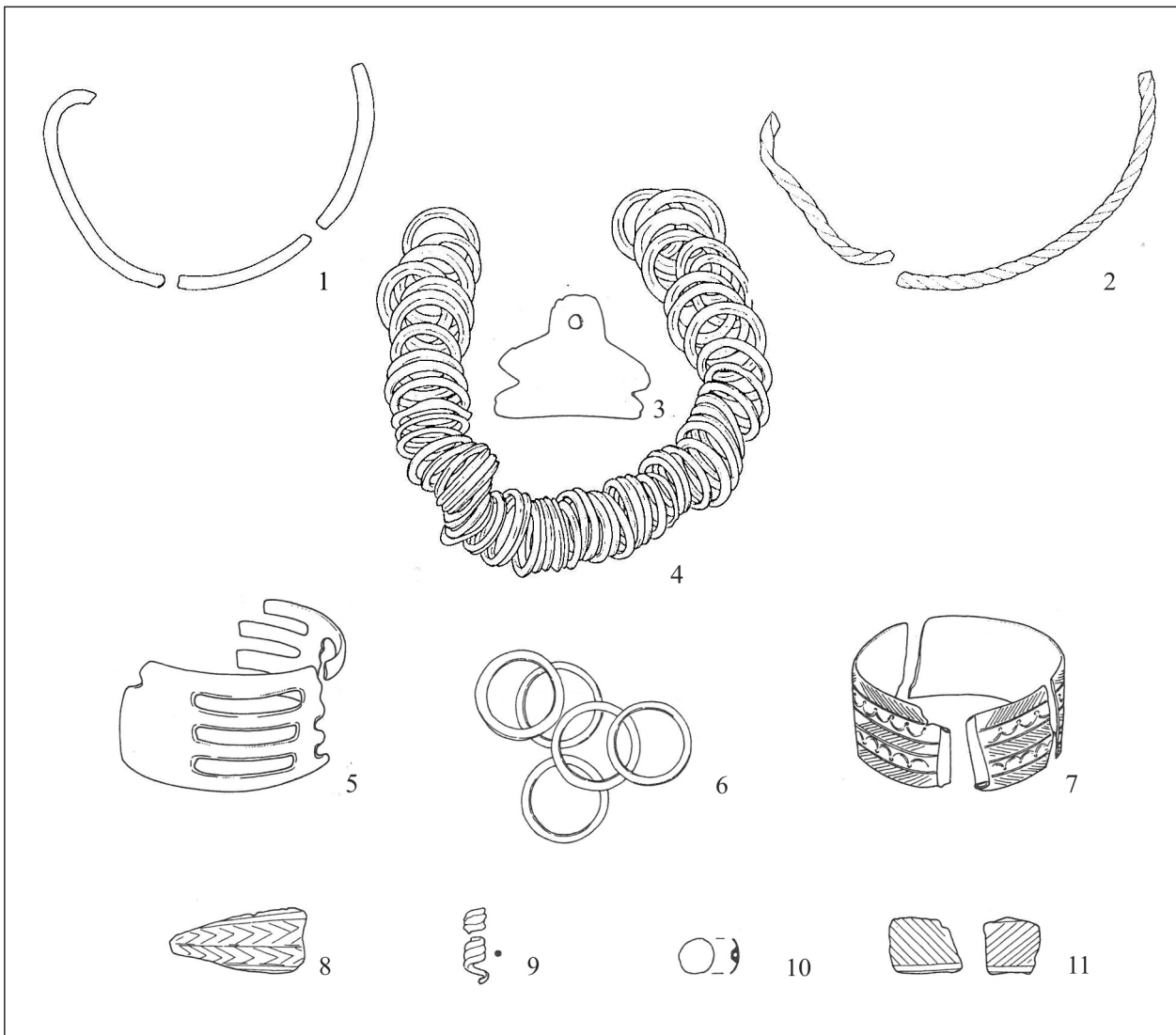
Abstract: The article presents some aspects of the connections between the south-eastern Alpine area and southern Italy in the Urnfield culture period in light of bronze pendants or amulets, also known in literature as anthropomorphic pendants. For this purpose, the grave groups with such pendants from Dobova and Monte Saraceno on the Gargano Peninsula are presented and typo-chronologically analysed. Several other bronze pendants from the wider Adriatic area are also considered, in association with bone combs. This analysis aims to enhance our understanding of both the presence of pendants in the above-mentioned graves and the nature of the trans-Adriatic relations in the Late Bronze Age.

Keywords: bronze pendants/amulets, Dobova, Monte Saraceno (Daunia), bone combs, Adriatic, Urnfield Culture

srednjebronastodobne korenine nekaterih pridatkov iz groba 289, prav tako pa nakazal problematičnost izdvojitve grobov prve faze v samostojno časovno stopnjo (isti 1978, 37). Kasneje se je časovne karakterizacije dobovskega grobišča lotila tudi slavljenska (Teržan 1995, 338–339, 359–360). Pri tem je poudarila problematičnost datacije pričetka dobovskega grobišča že v stopnjo Ha A1 in ovrednotila grob 289 (ista 1995, 339, op. 44–47). Kljub nakazanim starejšim koreninam nekaterih pridatkov iz grobov prve faze je glede na njihov nadaljnji tipološki razvoj v kasnejših fazah pričetek grobišča časovno umestila v Ha A2, z glavnino pokopov v mlajšežarnogrobiščenem obdobju. Oris oblikovnih prvin in časovna umestitev prve faze dobovske nekropole sta kasneje ostala bolj ali manj nespremenjena.¹

Grob H lahko povežemo z grobovi prve stopnje predvsem na podlagi predrte manšetne zapestnice, saj se tipološko popolnoma enaki primerki pojavijo

¹ Glej Hansen 1994, 242, op. 50–51, kjer se zavzema za datacijo groba 289 v stopnjo Ha B. Glej še novejšo študijo S. Pabst (Pabst 2012, 34, 227–234, op. 9, 113, 116).

Slika 1. Dobova, grob H (prirejeno po Stare 1975). M. = 1 : 2.

v grobu 289.² Kot že nakazano, lahko grobova H in 17 povežemo v isto stopnjo na podlagi bronastega obeska/amuleta (sl. 3; Stare 1975, T. 3: 6; 8: 9). Isti tip obeska je prisoten še v zbiru predmetov brez podatkov (isti 1951, 65, ris. 6, sl. 1; isti 1975, T. 1: 1).³ Prvo, kar pade v oči pri obeh grobovih z bronastimi obeski iz Dobove, so raznovrstni, večinoma razlomljeni bronasti pridatki.⁴ Glede na dokaj številne bronaste pred-

mete je toliko bolj opazna odsotnost keramike v obeh grobovih, pri čemer edino izjemo predstavlja odlomek dna posode v grobu 17 (sl. 2: 8). Zdi se torej, da oba grobova povezuje tudi odsotnost žare oz. t. i. pokop raztresene kremacije (isti 1953, 113, 122).

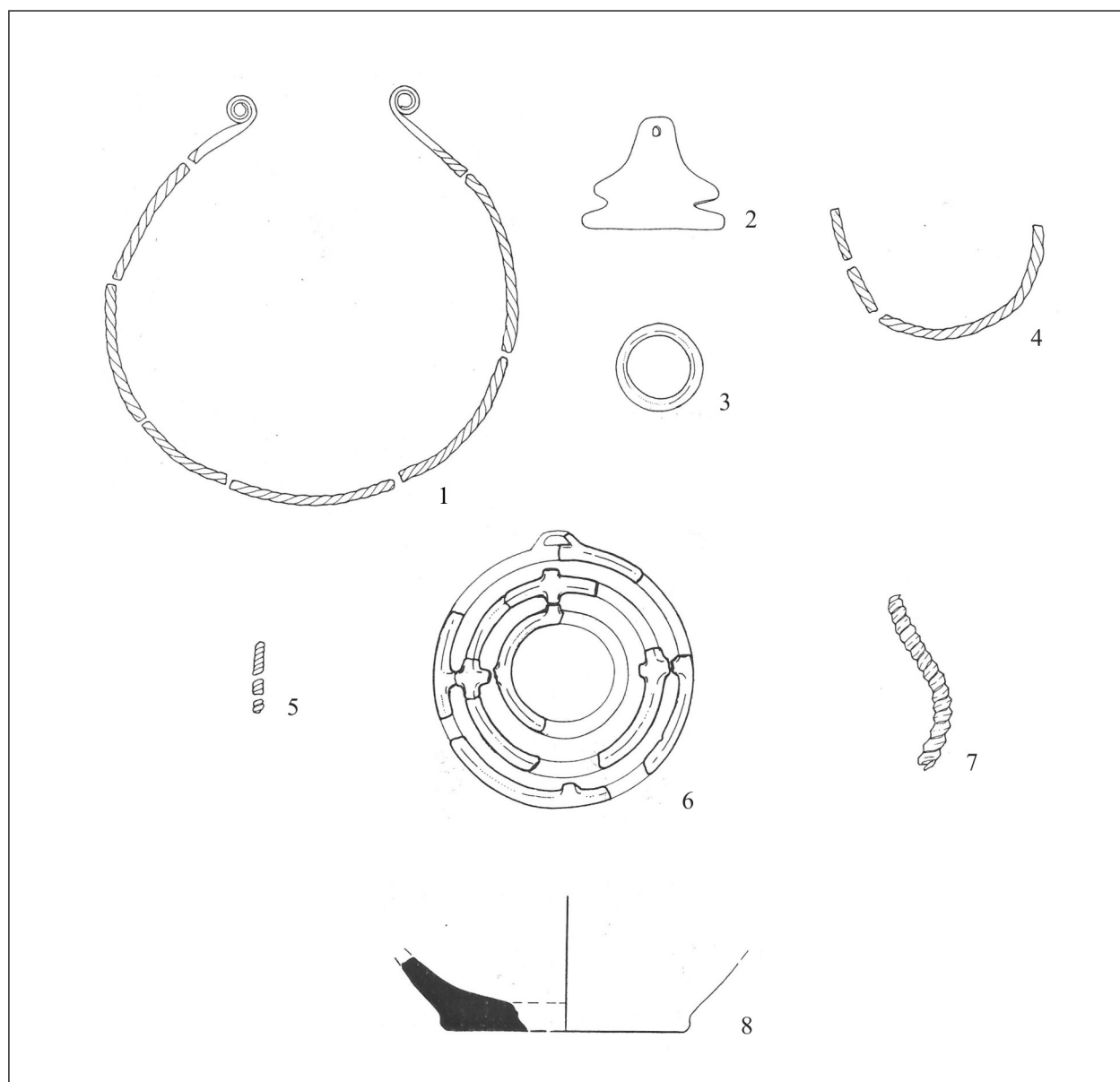
V grobu H pridatki sestavljajo nošo, ki jo lahko povežemo z žensko sfero (sl. 1). Sestavljena je iz vsaj dveh različnih ovratnic in seta dveh različnih manšetnih zapestnic, prav tako pa najverjetneje iz para različnih in nekoliko ožjih trakastih zapestnic.⁵ Ob tem so nošo dopolnjevali še saltaleon in bronasti gumbki, bronast obesek/amulet ter večje število obročkov, ki bi, sodeč po podatkih iz drugih podobnih grobov (Teržan 1995, 339, op. 46), sodili na (gladko) ovratnico.

2 Predrta manšetna zapestnica se pojavi še v grobu 186 (Stare 1975, T. 26: 4), kjer pa gre za nekoliko drugačno, narebreno izvedbo z le dvema linijama podolžnih predrtin. Glede na ostale pridatke lahko grob 186 uvrstimo že v mlajše žarnogrobišni čas, kar bi posledično nakazovalo na dejstvo, da zapestnice predrtega tipa na dobovskem grobišču tudi doživijo svoj razvoj (Teržan 1995, 339, op. 44).

3 Ob tem je potrebno posebej poudariti, da so v približno tridesetih grobovih, uničenih že pred vojno, sodeč po ustnih informacijah nadzornika gramozne jame prav bronasti obeski oz. amuleti predstavljali enega izmed najbolj pogostih pridatkov (Stare 1951, 61).

4 Presenetljivo, edino izjemo predstavljajo najbolj drobni in krhki predmeti v grobu – poleg obeskov še obročki in bronast gumb (isti 1975, T. 3: 3–4, 6, 10; 8: 9, 12).

5 V prid dejstvu, da gre vsaj za dve zapestnici, bi govoril okras, saj je na enem izmed odlomkov sestavljen iz dveh vrst t. i. okrasa smrekovih vejic, na preostalih dveh odlomkih pa je sestavljen iz poševnih linij, ki potekajo preko celotne širine traku in so ob robovih zamejene z neokrašenim pasom.

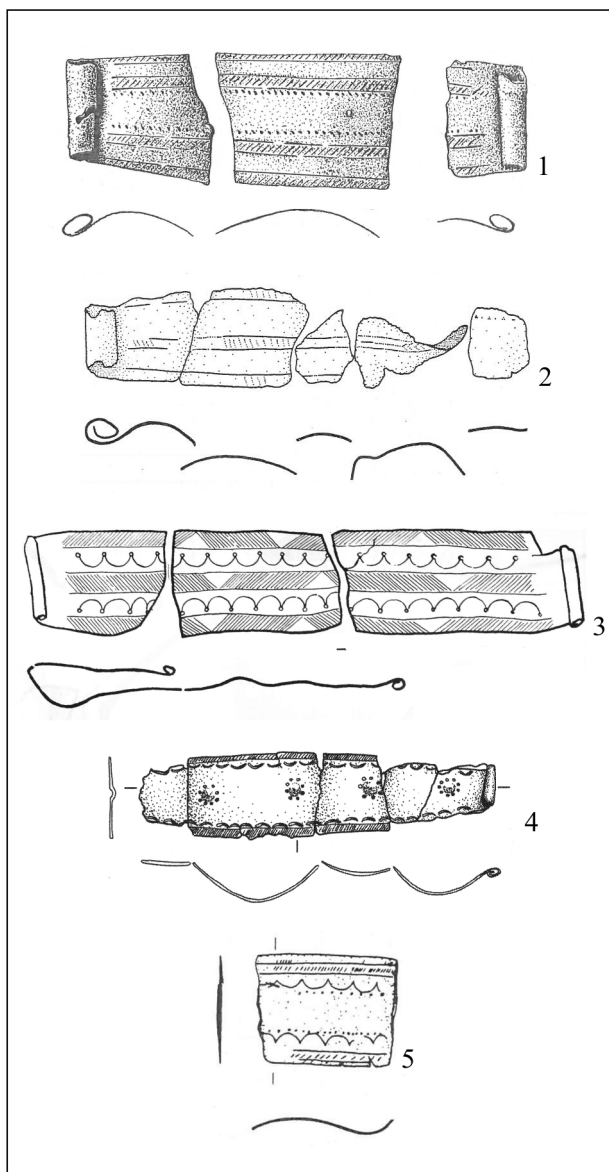

Slika 2. Dobova, grob 17 (prirejeno po Stare 1975). 1–7 = M. 1 : 2; 8 = M. 1 : 3.

Tako predrto manšetno zapestnico kot manšetno zapestnico z navzven zavihanimi robovi je slavljenska opredelila kot obliki, ki stojita v starejši tradiciji (ista 1995, 339, op. 44). Za predrte manšetne zapestnice so bile edine približno ustrezne primerjave s švicarskimi primerki iz srednje bronaste dobe navedene že v predhodnih delih (Dular 1978, 37, op. 6; Teržan 1995, 339, op. 44 in tam citirana literatura). Prav tako še vedno najboljšo primerjavo za okrašeno manšetno zapestnico z navzven zavihanimi konci predstavlja zapestnica iz groba II/74 v Dedinki (sl. 3: 1; Paulík 1984, 35, obr. 4: 1a–b), kar dodatno potrjuje tudi sestav pridatkov v tem grobu, ki ga lahko sicer deloma primerjamo s sestavom groba 289 v Dobovi (prim. Teržan 1995, 339, op. 44). Takšne zapestnice najdemo tudi v depojih iz

stopenj Bd D in Ha A, torej bolj ali manj v času, kamor sodi grob iz Dedinke (Mozsolics 1985, 65; Vinski Gasparini 1973, 107–108, 110, Tab. 85: 1; Petrescu Dîmbovița 1978, 90–93, Taf. 117: 350; 131: 38–40; 205: 1272–1282; glej tudi König 2004, 82–83, Taf. 4: 76–77; Makkay 2006, 142, Pl. XXVI: 258–260, 263).⁶ Tudi novejšje najdbe, kot npr. grob 1 iz gomile 1 na najdišču Zurndorf, jasno kažejo, da se takšne zapestnice pojavljajo v izstopajočih grobovih čakanske kulture (sl. 3: 2; Helgert 1995, 202, 220–221, Taf. 3: 5). Tako po obliki, velikosti kot po namerni uničenosti in razlomljenosti predstavljata zapestnici iz Zurndorfa in

⁶ V depojih Nadap in Bingula Divoš se taki primerki zapestnic pojavljajo, nasprotno kot v omenjenih grobovih, ohranjeni v celoti, kljub očitno namerni razlomljenosti ostalih predmetov.

Slika 3. Manšetne zapestnice z navzven zavihanimi konci in fragment, najverjetneje zapestnice, z okrasom girland.

1 – Dedinka, gr. II/74; 2 – Zurndorf, gr. 1/gom. 1; 3 – Dobova, gr. H; 4 – Pisek, depo št. 2; 5 – Sipbachzell, depo (po Paulík 1984; Helgert 1995; Stare 1953; Chvojka et al. 2017; Höglinger 1996). M. = 1 : 2.

Dedinke gotovo najboljšo primerjavo zapestnici iz Dobove, omeniti pa velja še girlandni okras na fragmentu iz depoja Sipbachzell na Gornjeavstrijskem (sl. 3: 5; Höglinger 1996, Taf. 24: 429), kjer bi bilo mogoče, da gre, glede na širino in debelino, pa tudi glede na nasilno deformiranost, pravzaprav za odlomek zapestnice in ne ročaja skodelice (isti 1996, 72, 137). Girlandni okras pa ima tudi pred kratkim objavljena zapestnica iz depoja Pisek 2 na južnem Češkem (sl. 3: 4; Chvojka et al. 2017, 128, 171, Tab. 130: 15).

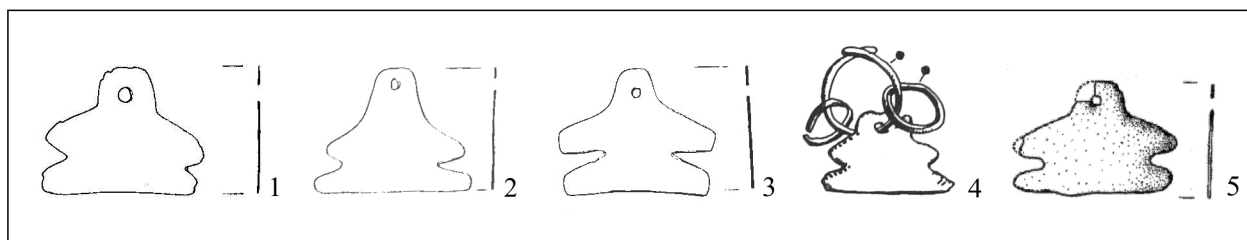
Na podlagi antropološke analize in sestava pridatkov je bil grob iz Zurndorfa opredeljen kot grob

deklice, stare med pet in sedem let (Helgert 1995, 202). Prav tako je bil zaradi dimenzij in sestave bronastih pridatkov kot otroški ženski grob opredeljen grob II/74 iz Dedinke (Paulík 1983, 44, 46, 56). Glede na dimenzije posameznih zapestnic iz groba H v Dobovi (za mere glej Stare 1953, 113–114) se zdi, da bi lahko tudi v tem primeru šlo za deklinški grob.

Tudi grob 17 iz Dobove vsebuje pridatke, ki bi jih lahko označili kot ženske (sl. 2). Nošo so poleg nepoškodovanega bronastega obeska/amuleta in obročka rombičnega preseka sestavljali odlomki vsaj dveh tordiranih ovratnic, bronastih saltaleonov ter odlomki kolesastega obeska z ušescem v obliki treh koncentričnih krogov, povezanih z domnevno štirimi prečkami. Takšne obeske je Kossack označil kot konstrukcijsko shemo št. 7 in jih uvrstil v poglavje o religioznih izrazih mlajše žarnogrobišnega obdobja in halštatske dobe (Kossack 1954, 41, 85–91 (A21, A37–A38, A40–A41, A50, A56–A57, A99, A105–A106, A118, A129, A135a, A195), Taf. 16: 7). Slika razprostranjenosti tovrstnih obeskov se v srednji Evropi, kjer omenjeni tip kolesastega obeska še vedno predstavlja posebno obliko oz. redko najdbo, ni bistveno spremenila (Wels Weyrauch 1978, 75–77, Taf. 18: 395–397; ista 1991, 109–110, Taf. 29: I 394A). Ob tem je potrebno omeniti tri obeske sheme 7 po Kossacku iz t. i. četrtega depoja iz Velema, odkritega v jami znotraj hiše 27, ki jo avtorji postavljajo na sam začetek naselbine Velem-Szentvid, v čas Bd D (Bándi, Fekete 1983, 133, Abb. 22). Ta najdba namreč nakazuje, da je tudi shema 7 kolesastih obeskov po Kossacku svoj začetek doživela že v starejšem žarnogrobišnem obdobju, podobno kot npr. kolesasti obeski sorodne sheme št. 8 iz groba 1 v Grünwaldu (Kossack 1954, 29, 87 (A62, A65), Taf. 16: 8). Glede na trikotno ušesce je primerku iz Dobove izredno podoben kolesasti obesek iz lombardijskega depoja Capriano,⁷ na katerega so naleteli ob kopanju šote, kar bi kazalo na vodno oz. močvirsko najdbo, ki jo na podlagi ostalih pridatkov lahko postavimo v fazo Ascona II oz. Ha A2 (Montelius 1895, Pl. 29: 1–7; De Marinis 1971–1972, 86, Tav. IIIA). Pri obravnavi tega tipa kolesastih obeskov pa ne gre spregledati številnih primerkov iz južne Italije. Novejša izkopavanja so namreč razkrila, da je bila shema 7 po Kossacku v času železne dobe izredno priljubljena na področju Bazilikate, in sicer kot samostojen okras, kot del večjega kompozitnega obeska ali

⁷ Dodano ušesce na obesku te sheme sicer srečamo še na primerkih iz Diebziga, Estavayera, na kalupu iz Fregherae, iz Preddöhla in Winningena (Kossack 1954, 85–91 (A41, A50, A57, A129, A195); za kalup glej tudi Montelius 1895, Pl. 29: 9).

Slika 4. Bronasti obeski oz. amuleti. 1 – Dobova, gr. H; 2 – Dobova, gr. 17;
3 – Dobova, brez grobne celote; 4 – Picugi, brez grobne celote; 5 – Monte Saraceno, grob 84/IV
(po Stare 1975; Mihovilić 1987; Nava, Preite 1995). M. = 1 : 2.

pa kot sestavni del bronastih pasov (npr. Chiartano 1983; isti 1994; isti 1996).

Nazadnje naj se ozremo še na bronasta obeska/amuleta iz grobov H in 17 v Dobovi (sl. 4: 1–2). Že slavljenska je opozorila na dobro primerjavo v prav takem obesku iz Picugov pri Poreču, katerega grobna celota ni poznana (sl. 4: 4; Teržan 1995, 339, op. 45; Mihovilić 1987, 43, T. I: 1; ista 2014, sl. 82). Pri slednjem je v luknjici obeska ohranjen obroček iz žice okroglega preseka s presegajočimi konci, v katerega sta dodatno vdeta dva obročka, eden od njiju rombičnega preseka. Takšne obročke srečamo tudi med pridatki obeh dobovskih grobov, kar nakazuje, da je obesek v resnici visel in mogoče predstavljal del seta obročkov, nanizanega na ogrlicah.⁸ Obravnavanemu tipu obeskov se je posvetila tudi Blečić Kavurjeva in jih umestila v fazo Ha A2/B1 ter jim pridružila še podobne obeske iz ruške skupine, vzhodnojadranskega in centralnobalkanskega področja, ki pa se oblikovno nekoliko razlikujejo od obravnavanih primerkov oz. kažejo bolj razvite forme (sl. 5; Blečić Kavur 2014, 68–70, sl. 33–34).

Popolnoma enak obesek pa najdemo na najdišču Monte Saraceno v severni Apuliji oz. na področju Daunije (sl. 4: 5; 6: 8), v enem izmed najstarejših grobov nekropole, v grobnici 84/IV, za katero se kljub več pokopom zdi, da ne sega globoko v 10. st. pr. n. št, zagotovo pa v celoti sodi pred začetek faze PF 1.⁹

Najdišče Monte Saraceno leži na južnem robu Garganskega polotoka, ki je glede na svojo izpostavljenost lego v Jadranskem morju poimenovan tudi kot »ostroga Italije«. Najdišče predstavlja tako strateško dobro zavarovano naselbino, umeščeno na vrh grebena, štrlečega v morje, kot obsežno nekropolo z več sto pokopi, ki se razprostira po grebenu proti notranjosti

polotoka in je ločena od naselbine z utrjenim obrambnim jarkom (Nava 2001, Fig. 1–4; Nava et al. 1999, Fig. 1–7; Nava, Preite 1995, Tav. 12; Nava 2005, Fig. 3–8).¹⁰ Tako kot najstarejše grobove smemo tudi nastanek naselbine postaviti v čas razvite končne bronaste dobe oz. v obdobje BF 2. Iz zasutij obrambnega jarka so namreč izpričani tudi odlomki protogeometrijske japijijske keramike (De Juliis 1979, 519–521, Fig. 3: 7–8; Nava 1984, 125–126, Fig. 162–163; ista 2005, 10–11, Fig. 10).¹¹

Grobišče sestavlja več posameznih skupin v skalo vklesanih grobnic, ki so v preseku t. i. vrečaste oblike oz. imajo kvadratno izoblikovano odprtino grobne jame, ki je manjša kot njeno dno. Grobovi so bili pokriti z velikimi kamnitimi ploščami oz. s kamnitimi nasutji (Nava, Fuligni 1994, 65–68; Nava et al. 1999, 54–57; Nava 2005, 19–21). V grobnicah je bilo praviloma pokopanih več oseb, nekatere izmed grobov bi lahko razumeli celo kot grobnice posameznih ožjih družin. Na grobišču so pokopavali skeletno, same dimenzije grobnih odprtini pa nakazujejo skrčene pokope.¹²

Grobniča 84/IV na Monte Saracenu je vsebovala par fibul z dvema gumboma na loku in fibulo s tordiranim lokom, tri igle z bikonično glavico ter z ravnim oz. rahlo odebeljenim in bogato okrašenim vratom, fragment koščenega glavnička in britev, ob tem pa še kopico dodatnih okrasnih pridatkov, kot so bronast obesek/amulet, očalasti obeski, saltaleoni, obročka, več bronastih polkrožnih in koničnih gumbkov z ušescem, bronast gumb – zakovico, dve beli stekleni jagodi in

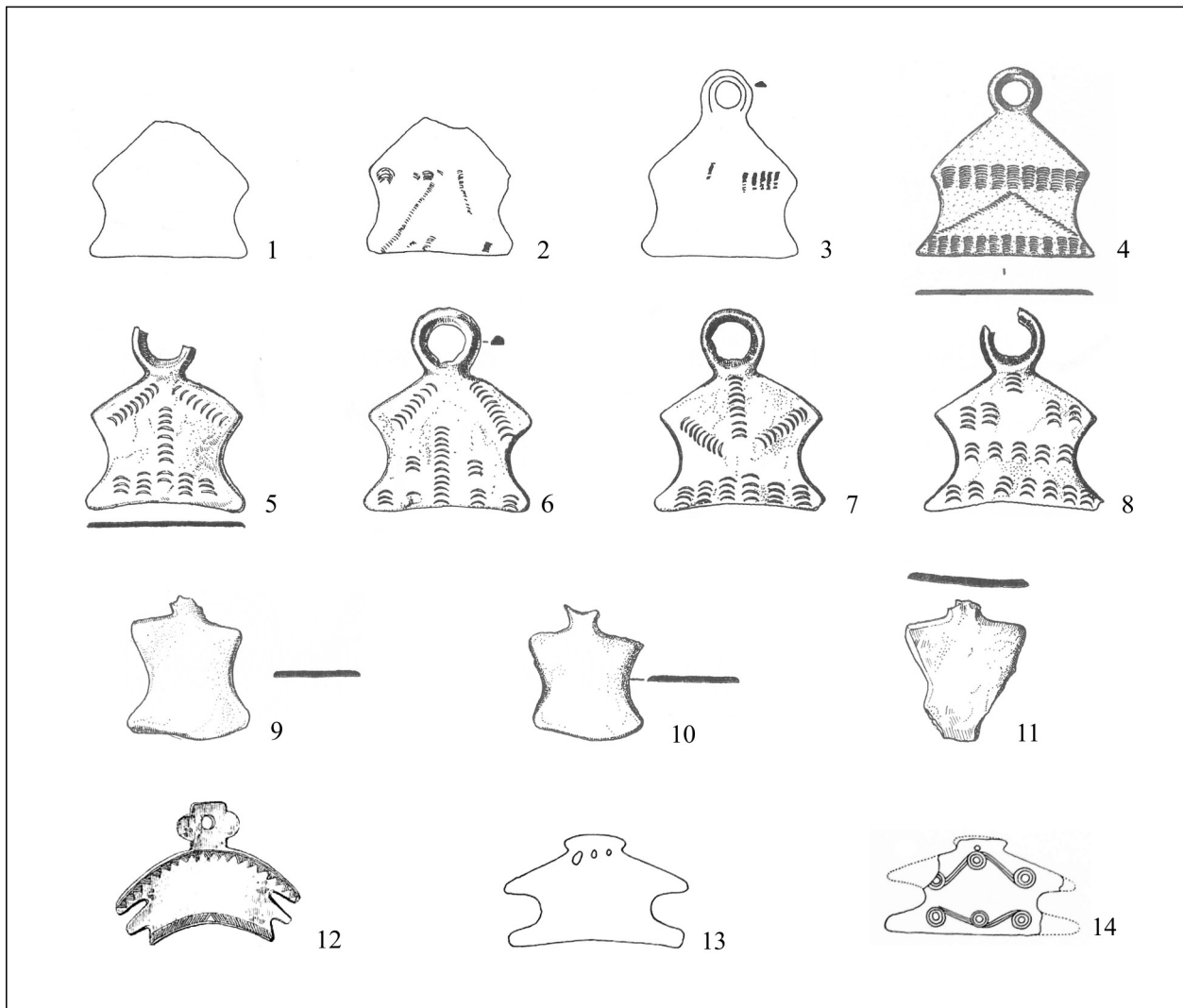
8 Grob 17 iz Dobove je v tem smislu nekoliko problematičen, saj vsebuje le odlomke tordiranih ovratic, za katere se zdi, da praviloma niso bile okitene z dodatnimi okrasnimi elementi.

9 Za obdobja Bronzo Medio, Bronzo Recente, Bronzo Finale in Primo Ferro v nadaljevanju uporabljamo kratice BM, BR, BF in PF.

10 Za zgodovino raziskovanj glej Nava 2001, 281–288; ista 2005, 9–22.

11 Za protogeometrijsko japijijsko keramiko glej Yntema 1990, 19–30. Nove najdbe in študije so razumevanje nastanka in časovnega okvira protogeometrijske keramike v Italiji nekoliko spremenile (glej npr. Jones et al. 2014, 16–18, Tab. 1.2; 83–88; 454–463).

12 Kosti so bile praviloma odkrite v sekundarni legi. Ne gre izključiti celo možnosti sekundarne odložitve oz. naknadnega pokopa kostnih ostankov v grob, prav tako se omenja možnost t. i. »sedečega« pokopa (Nava et al. 1999, 56; ista 2001, 287). Posebej velja opozoriti tudi na omembe sledov žganja in celo žganih grobov (Nava, Fuligni 1994, 66; Nava et al. 1999, 56).

Slika 5. Bronasti obeski iz mlajše pozne bronaste dobe. 1–3 Ruše, prvo žarno grobišče, brez grobne celote; 4 Maribor, brez grobne celote; 5–8 Pobrežje, grob 127; 9–11 Pobrežje, brez grobne celote; 12 Veliki Mošunj, depo; 13–14 Krk, brez podatkov o najdišču (po Kaerner 1988–1989; Müller Karpe 1959; Pahič 1972; Truhelka 1913; Batović 2003). 1–12 = M. 1 : 2; 13–14 brez merila.

eno modro z očesci, dve jantarni in eno apnenčevo diskasto jagodo (sl. 6).¹³

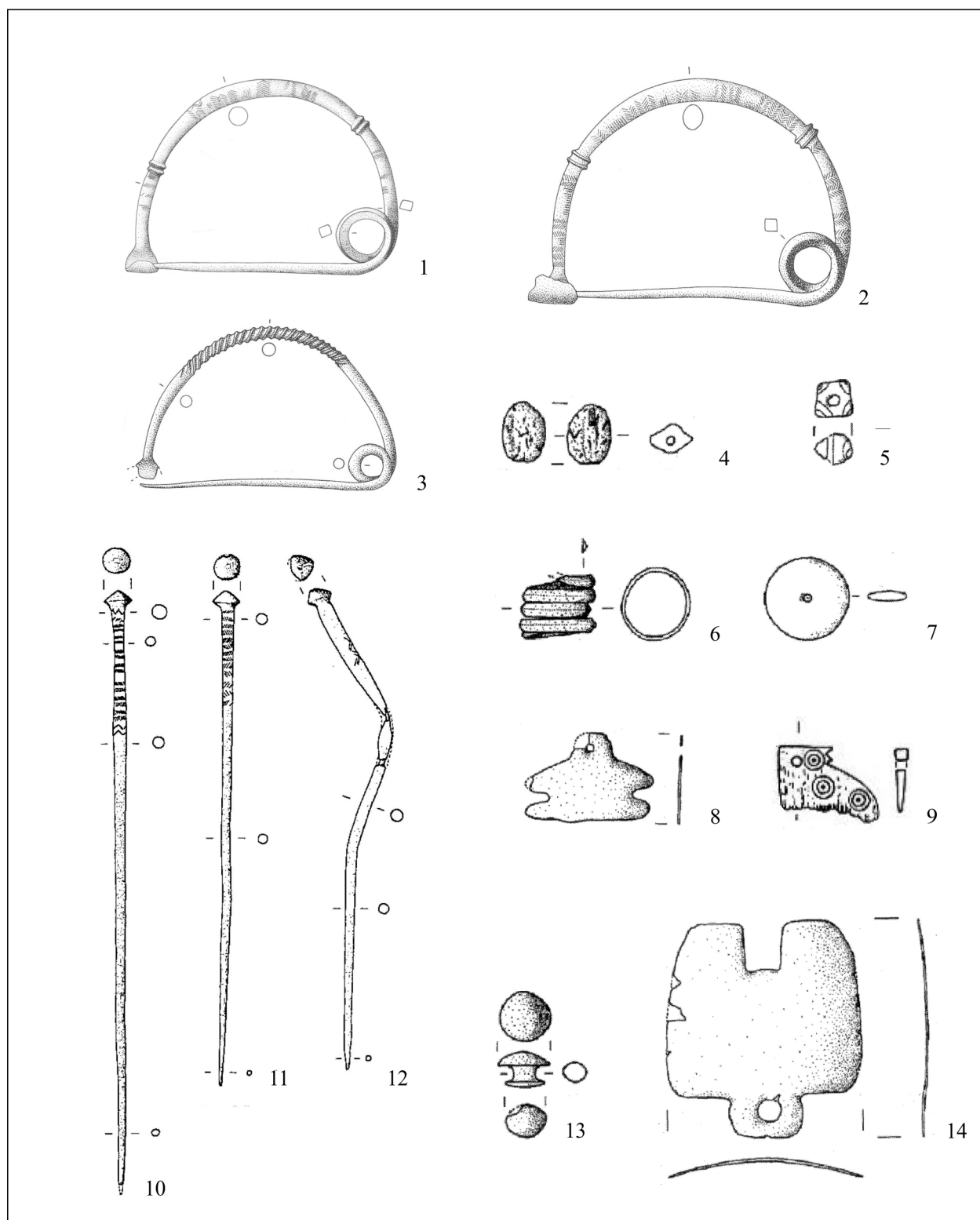
Fibule z dvema gumboma na loku je nedavno obravnavala tudi slavljenska in uspela prikazati, da so bile omenjene fibule sočasno razprostranjene na širokem prostoru od Grčije do gornjega Jadrana, najverjetneje že v razviti ali pozni fazi poznoheladskega IIIC obdobja, torej že od druge polovice 12. st. pr. n. št. naprej (Teržan 2016, 233–254). Fibuli iz Monte Saracena (sl. 6: 1–2) spadata v t. i. južnoitalsko varianto, katere glavna značilnost so gumbi na loku, sestavljeni iz dveh ali več svitkov oz. koničnih odebelitev (ista 2016, 242–243). Pomenljivo je, da se na nekropoli Monte Saraceno tako

v grobnici 84/IV kot tudi v sosednji grobnici 86/IV takšne fibule z dvema gumboma na loku pojavijo v paru.¹⁴ Parni pojav fibul južnoitalske variante srečamo namreč le še v depoju št. 1 iz Roca Vecchie (Maggiulli 2009a, Fig. 1: 45–46) in v gomili iz Raštan Donjih v Dalmaciji (Batović 1971, 28, sl. 17: 2; T. X: 2).¹⁵ Omenjene fibule iz Monte Saracena predstavljajo ene izmed najstarejših predmetov na grobišču in nakazujejo, da se je pokopavanje v kamnite izklesane grobnice pričelo najkasneje v obdobju BF 2. Fibula iz Raštan Donjih po drugi strani

13 Vse najdbe iz groba 84/IV še niso objavljene v sliki oz. risbi. Na sl. 6 prinašamo vse do sedaj objavljene predmete. Za seznam predmetov iz omenjenega groba glej Preite 2001, 302–308. Od zadnjega se deloma razlikuje seznam pri Nava, Preite 1995, 100–105.

14 V grobu 86/IV so fibule z dvema gumboma na loku pravzaprav tri, vendar se dva primerka jasno ločita od tretjega glede na parabolo-iden potek loka. Za seznam najdb iz groba 86/IV glej Nava, Preite 1995, 105–113.

15 Ena izmed fibul, ki je bila po poročanjih istega tipa, je izgubljena (Batović 1971, 28). Obe fibuli sta bili odkriti na ramenskem predelu skeleta, ki naj bi bil glede na poročila izkopavalca odkrit v iztegnjeni legi, vendar Batović piše, da je informacija o legi skeleta vprašljiva (isti 1971, 26, 29).

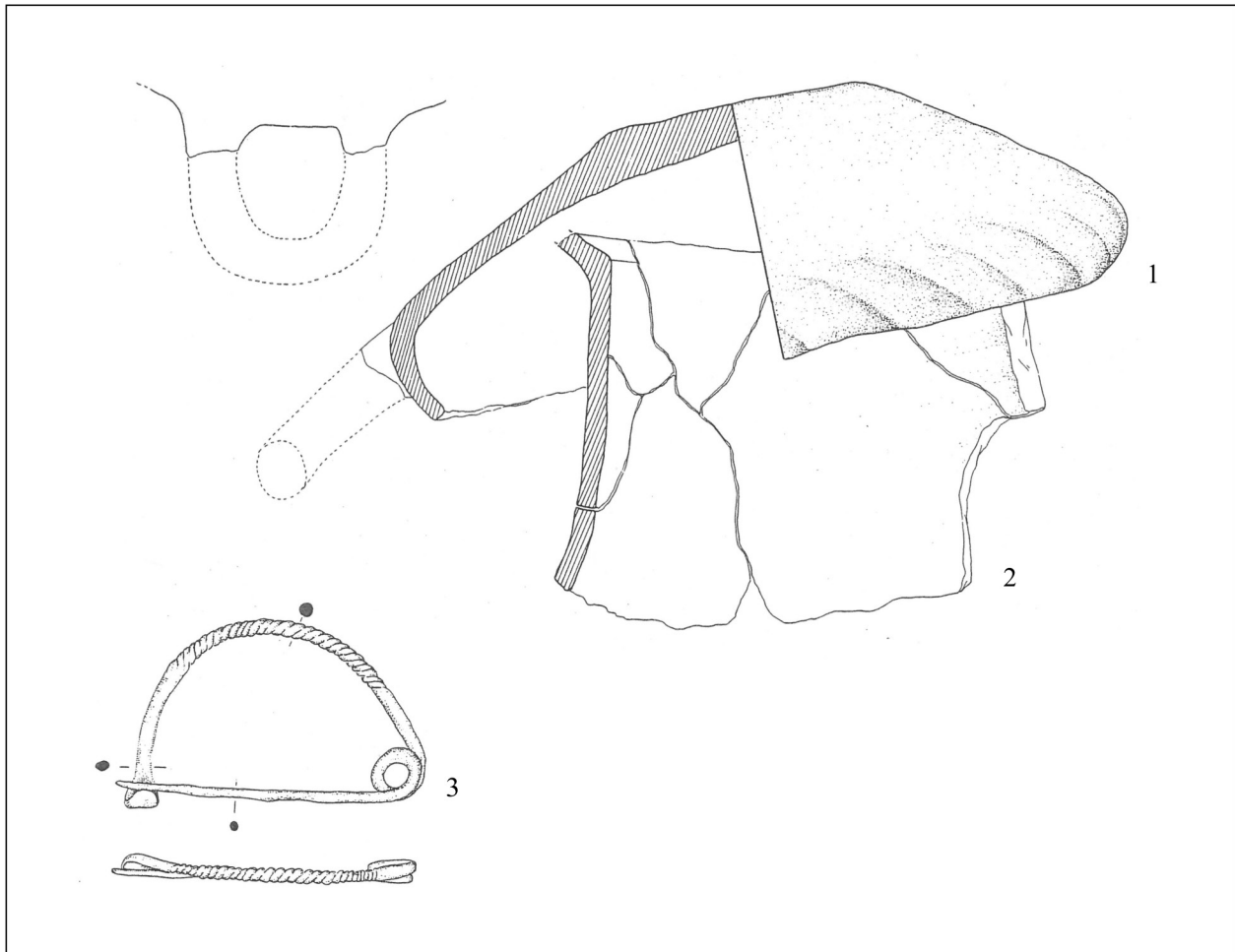
Slika 6. Monte Saraceno, grob 84/IV, do sedaj objavljeni predmeti (po Nava, Preite 1995; Preite 2001; Nava, Preite 2003; Lo Schiavo 2010). 1–3, 6, 8, 10–14 bron; 4 jantar; 5 steklo; 7 apnec; 9 kost. M. = 1 : 2.

predstavlja na vzhodni obali Jadrana popolno izjemo,¹⁶ posledično moramo njen izvor iskati v južni Italiji, kjer se je ta varianta tudi izoblikovala. Omenjeni primerek

Batović uvršča v prvo oz. začetno fazo liburnske kulture, ki jo vzporeja s stopnjama Ha A2 in Ha B1 (Batović 1971, 29, 32, op. 74).

Enozankasto ločno fibulo s tordiranim sredinskim delom loka iz groba 84/IV na Monte Saracenu

16 Vendar glej sedaj omenbo pri Blečić Kavur 2014, 49, op. 151.

Slika 7. Orsara – področje »Serro Fercelle«, Daunija, žgan grob (po Nava 1984). M. = 1 : 2.

(sl. 6: 3) lahko uvrstimo med tipološko ustrezne primerke iz južne Italije (Lo Schiavo 2010, 108–110, Tav. 12: 86B–93) in z vzhodne obale Jadrana (Glogović 2003, 16–17, T. 9–10: 53–54, 56–58, 61–62, 64), ki se pojavijo v stopnji BF 2 in 3. Ob tem velja opozoriti na dobro primerjavo v že omenjenem depozu št. 1 iz najdišča Roca Vecchia, ki sodi bolj ali manj v isto obdobje (Maggiulli 2009a, 206, op. 12, Fig. 1: nn. 15b/35).¹⁷ Presenetljivo srečamo v depozu identično kombinacijo para velikih fibul z dvema gumboma na loku južnoitalske variante ter fibule s tordiranim lokom, kakršno poznamo iz groba 84/IV na Monte Saracenu, ne glede na dejstvo, da depo vsebuje mnogo bogatejšo opravo.¹⁸ Fibula s tordiranim osrednjim predelom loka se pojavi kot edini pridatek tudi v grobu iz Orsare, na skrajni zahodni meji Daunije, v notranjosti Apeninskega polotoka (sl. 7: 3; Lo Schiavo 2010, Tav. 12: 87).¹⁹ Izpo-

staviti velja, da gre v primeru tega groba, odkritega na lokaciji »Serro Fercelle«, nedvomno za žgan grob. V muzeju Antiquarium Diocesano iz Orsare je namreč ohranjena latvica s poševno kaneliranim uvihanim ustjem in odlomljenim ročajem, v kateri so bili najdeni odlomki vratu posode oz. žare skupaj s kremiranimi ostanki, znotraj katerih je ležala omenjena fibula (sl. 7; Iannantuono 1985, 19, Pl. 2.1; 2.2). Grob iz Orsare tako predstavlja enega od mlajših izpričanih žganih grobov na področju Daunije, ki ga moramo umestiti najkasneje v obdobje BF 3, še verjetneje pa že v BF 2 (glej v nadaljevanju).²⁰

V grobu 84/IV iz Monte Saracena je bila najdena tudi dvorezna britev tipa Timmari (sl. 6: 14; Preite 2001, 306), ki sodi v razvito in pozno obdobje BF. Za te britve je značilno, da imajo ročaj vlit skupaj z

17 Za objavo predmetov iz depozu 1 in 2 v Roca Vecchi glej Maggiulli 2009a; za kataloški opis predmetov glej Maggiulli 2009b.

18 O paradni opravi v depozu že Maggiulli 2009b, 314, op. 34.

19 Lo Schiavo piše, da sta z omenjeno fibulo povezani tudi dve drugi fibuli, kar pa ne drži (Lo Schiavo 2010, 109). Ti dve sta sicer prav tako hranjeni v muzeju Antiquarium Diocesano v Orsari in sta bili

objavljeni skupaj s predmeti iz žganega groba (Nava 1984, 126, 128, Fig. 158), vendar je za eno od njih gotovo, da je bila najdena ob drugi priložnosti leta 1977 (Iannantuono 1985, 21), medtem ko za drugo ni natančnejših podatkov.

20 Obstoj grobišča z žganimi grobovi v Orsari je bil pred kratkim potrjen, saj poročajo o odkritju petih žganih grobov, ki bi jih glede na keramiko lahko umestili v obdobje BF (Pacciarelli 2012, 221).

rezilnim delom, ki ima na nasprotni strani pravokotno izrezo (Bianco Peroni 1979, 43–44, Tav. 18: 210–215). Pravokotno izrezo na koncu rezilnega dela imajo sicer še britve tipa Croson di Bovolone in Allumiere (ista 1979, Tav. 6: 77–79; 7–8: 91–93; glej tudi Tav. 13: 149; 14: 155), katerih posamezni primerki se prav tako pojavljajo na grobišču Timmari, kjer je bila takšna oblika rezila še posebej priljubljena. Ustreznice britvam tipa Timmari pa najdemo tudi v sicilskih grobovih, tako na najdišču Cassibile kot na nekropoli Molino della Badia (ista 1979, 43, op. 39–40). Posebej podobna ji je konveksno usločena britev iz skeletnega groba 45 iz nekropole skalnih grobnic Cassibile na področju Serra Palazzo (Turco 2000, 49–50, Tav. 31: SP 45.1),²¹ ki je bila sicer edina najdba v grobu. Za datacijo je po drugi strani pomembna grobna celota pokopa v pitosu oz. groba 33 na nekropoli Molino della Badia, ki poleg britve vsebuje še fibulo s sploščenim centralnim delom loka z izraženim rebrom (Bernabò Brea et al. 1969, 266, Fig. 19 b–c, 25 g; Lo Schiavo 2010, 104–105, Tav. 11: 78). Fibule tega tipa lahko namreč časovno umeštimo predvsem v obdobje BF 2 (ista 2010, 104–105, Tav. 11: 75–79).

V grobu 84/IV iz Monte Saracena so bile najdene kar tri igle (sl. 6: 10–12) z bogato okrašenim vratom okroglega preseka in bikonično glavico (Preite 2001, 303–304; Nava, Preite 2003, Tav. 13: 35–37). Medtem ko prvi dve najverjetneje predstavljata par,²² pa tretja, sicer nekoliko poškodovana igla, izkazuje bikonično glavico štiri- oz. trikotnega preseka ter celo rahlo odebeljen vrat v vrhnjem predelu z okrasom podolžno tekočih cikcak linij. Vse tri so bile opredeljene kot tip Torri d'Arcugnano, katerega glavne značilnosti so bikonična glavica z manj izraženo spodnjo polovico²³ in raven vrat okroglega preseka, ki je lahko okrašen ali pa ne (Carancini 1975, 226–227, Taf. 51: 1639–1642; 52: 1643–1651).²⁴ Takšne igle so bile večkrat predmet tipoloških razdelitev, njihova datacija pa ostaja bolj ali manj enaka, saj sodijo v obdobje BF 2 in 3.²⁵ Po-

membno je poudariti, da predstavljajo te igle na področju južne Italije izjemo,²⁶ saj najdemo edino ustrezno primerjavo v igli iz groba 3/1929 na najdišču Castellace v Kalabriji (Pacciarelli 1999, 41, Fig. 32: 38).²⁷ Avtor to iglo povezuje s primerki iz Albanije, ki jih je zbrala Kilian Dirlmeier²⁸ in jih primerjala z iglami iz Makedonije.²⁹

Igle z bogato okrašenim vratom so dokaj pogoste v grobovih južne Albanije, kjer označujejo začetno obdobje železne dobe (Aliu 2007, 242–243, Pl. 62b, 64b).³⁰ Kljub njihovi oblikovni raznovrstnosti je težko natančneje presojati njihovo časovno različnost, saj se pogosto pojavljajo v grobovih kot edini pridatek, tako posamič kot v paru, in posledično ne omogočajo bolj nadrobne razdelitve prve faze železne dobe v Albaniji, ki jo lahko postavimo v obdobje med 11. in 9. stoletjem pr. n. št. (Prendi 1982, 225–230; Pabst 2010, 35, op. 143; ista 2012, 42, op. 164, 109, 758). Navezava obravnavane igle iz groba 3/1929 na najdišču Castellace z albanskimi primerki se zdi upravičena tudi na podlagi podobnih kombinacij nakita, saj se v Albaniji takšne igle prav tako pojavljajo skupaj s fibulami, npr. na najdišču Dukat v grobu 4 gomile 1 in v grobu 13 gomile 2 (Čeka 1974, 133, Tab. 3: V4; 4: V4; Bodinaku 2001–2002, 31–32, Fig. 18; Tab. 6: 1–5; 7: 1–8; 8: 1–2; za fibule glej tudi Bodinaku 1984, Tab. 2: 1–4). Oba grobova vsebujeta fibulo tipa Castellace, ki je značilna za čas BF 2 predvsem v Kalabriji, pa tudi na Siciliji (Lo Schiavo 2010, 99–101, Tav. 5–7: 52–63).³¹

C 1; IX: A 1; IX: B 2; XXII: C 1). Slika je za prostor Padske nižine dopolnila Colonna, ki se je prav tako lotila njihove tipološke razdelitve (Colonna 2006, 75–76, Tav. 20; 21). Razdelila jih je na primerke z neokrašenim (var. A) in okrašenim vratom, in sicer na takšne s pasovi horizontalnih vrezov (var. B), z okrasom jelnkove vejice (var. C) ali pa s kombinirano izvedbo zadnjih dveh okrasov (var. D). Medtem ko je varianta A postavila v svojo fazo II (obdobje BF 2), pa je varianti B in C umestila v fazo III (končno obdobje BF) (ista 2006, 172–173, 181, 196–197, 203–203, 206, Fig. 6). Varianta D ni bila predmet avtoričine seriacije.

21 Glej tudi grob 13 iz istega najdišča s podobno britvijo (Turco 2000, 46, Tav. 31: SP 13.2).

22 Da gre za par, namiguje tudi lega obeh igel, saj sta glede na fotografijo (Nava et al. 1999, 51, Fig. 9) ležali križem ena na drugi, tik poleg britve.

23 Temu tipu je zelo podobna igla tipa Terlago z lečasto oblikovano bikonično glavico, kjer je razmerje med zgornjo in spodnjo polovico glavice veliko bolj izenačeno (glej Zanini 1999, 321).

24 Za variante glej Carancini 1975, Taf. 52: 1652–1654. Glej tudi podobna primerka z rahlo odebeljenim vratom (isti 1975, 203, Taf. 46: 1419) in z glavico, ki je sicer označena kot konična (isti 1975, 203, Taf. 46: 1420).

25 Te igle Carancini uvršča v razvito obdobje BF (isti 1975, 227, op. 1). Zbrani primerki so bili kasneje skupaj z novimi najdbami, predvsem iz Frattesine, razdelani v štiri variante (Peroni et al. 1980, 16 (Isoida 7), 25 (Isoida 23), 28 (Isoida 24), 46 (Isoida 62), Tav. III:

26 Glej Carancini 1975, 227; Peroni et al. 1980, 65–80; Colonna 2006, 75.

27 Grobna celota je le delno ohranjena. Poleg igle naj bi bilo v grobu še šest odlomkov fibul in drugi pridatki, ki jih deloma ni mogoče ločiti od pridakov iz ostalih grobov, izkopanih ob isti priložnosti (Pacciarelli 1999, 41, 43–44, Fig. 32: 36–37).

28 Kilian Dirlmeier 1984, 86, Tab. 2: 21–31 (okrašen vrat), 33–38 (neokrašeni primerki). Glej tudi igle tipa IC z rahlo odebeljenim vratom, med katerimi je primerek iz groba 4 v Dukatu (glej v nadaljevanju) (ista 1984, Tab. 2: 15–19).

29 Kilian Dirlmeier 1984, 88–91.

30 Takšne igle se pojavljajo v številnih različicah in lahko izkazujejo odebeljen ali pa raven vrat okroglega preseka, pri čemer se pri iglah z odebeljenim vratom pojavlja tudi različica z večkotnim presekom na razširjenem predelu. Vse te različice se lahko nadalje pojavljajo z žebličasto, polkroglasto ali konično izoblikovano glavico (Aliu 2007, 242, Pl. 62b: tipi IA, IB, IIA, IIB1).

31 V obeh grobovih sta poleg še fibuli, ki sicer ne izkazujejo več dveh svitkastih odebelitev na loku, a imata poleg razširjenega osrednjega dela loka sprednji in zadnji del loka okrašen z okrasom t. i. jelnkove

Omenjene sorodnosti v oblikah igel in fibul nakužejo dejavne stike med obalami Kalabrije in Albanije v tem obdobju. Ob tem je potrebno omeniti tudi primer groba 2/1929 iz najdišča Castellace, ki vsebuje tako sulico tipa Pazhok kot ostanke golenice egejskega tipa z značilnim sistemom privezovanja na nogo – torej predmete, ki naj bi jih najkasneje lahko datirali v 12. st. pr. n. št. (Pacciarelli 1999, 39–41, Fig. 31–33, 66).³² Kakor koli že, očitno lahko v času po mikenskem palačnem obdobju na področjih od jugovzhodne Sicilije preko Eolskega otočja, Kalabrije pa vse do južne Albanije³³ sledimo izoblikovanju močnejše medsebojne povezanosti, oris katere pa bi presegl ekvire tukajšnje razprave.

Igle tipa Torri d'Arcugnano so bile odkrite tudi v Umbrijsko-Markeškem predelu Apeninov, in sicer na vrhu gora Monte Ingino in Monte Ansciano nad mestom Gubbio (Malone, Stoddart 1994, 133, Fig. 4.22: 14; 4.23: 9). Na gori Monte Ingino je bila v črni plasti, ki je glede na radiokarbonske datacije datirana v 12. in deloma v 11. st. pr. n. št. ter interpretirana kot odpadno oz. obrobno območje potencialne nasebine, najdena množica najdb, predvsem bronastih predmetov (kar 108 kosov!) (Malone, Stoddart 1994, 9–11, 16, Fig. 1.4; Tab. 1.1; 81–141). Poleg močno razlomljenih predmetov, npr. nožev, dlet, šil, gumbov,

vejice, ki ga v isti izvedbi in na istih mestih srečamo že pri fibulah tipa Castellace. Prav tak okras je značilen tudi za fibule, okrašene po celotni dolžini še neodebeljenega loka (Lo Schiavo 2010, 115–119, Tav. 18–22: 136–177). Takšne fibule sicer avtorica označuje kot značilne za obdobje BF 3, a se najverjetneje pojavijo že v obdobju BF 2 (poleg navedenih primerkov glej še Pacciarelli 1999, 43, Fig. 36: 53, verjetno tudi št. 52; za Albanijo glej Bodinaku 1984, Tab. 1: 2, 4) tako na področju Kalabrije kot v jugovzhodni Siciliji, v Bazilikati in Apuliji. S tem predstavljajo neke vrste vezni člen na področju južne Italije in dodatno nakazujejo, da se nekatera grobišča v Bazilikati in Apuliji gotovo pričnejo že najkasneje v omenjenem obdobju.

32 Potrebno je pripomniti, da za sulico tipa Pazhok kljub izredno pomenljivim zgodnejšim kontekstom (npr. grob iz Kēlcyre v Albaniji z mečem mikenskega tipa; glej Pacciarelli 1999, 65, Fig. 60) obstajajo indici, da se na Apeninskem polotoku tipološko razvija vse do železne dobe, o čemer piše že avtor (isti 1999, 67–68). Tudi za golenice z omenjenim načinom privezovanja se sedaj zdi, da se obdržijo do submikenskega obdobja (za kasnejšo možno datacijo grobnice A iz Kallithee glej Jung 2006, 206–207). Tudi grobna celota iz najdišča Kouvarás v centralni Grčiji vključuje golenice z omenjenim načinom privezovanja (glej Stavropoulou Gatsi et al. 2009, Εικ. 7). Grobno celoto postavljajo v 11. st. pr. n. št. oz. v submikensko in zgodnje protogeometrično obdobje.

33 V koliko sega pričetek prve železne dobe v Albaniji že v 12. stol. pr. n. št., je zaenkrat še težko presoditi. Glede na dejstvo, da lahko omenjeno obdobje najbolj vzporejamo prav s časom BF 2 v Italiji, bi bilo to dokaj verjetno. Glej sedaj tudi Pabst 2015, Abb. 4, kjer je avtorici uspelo izdvojiti t. i. različici Barç in Rhethe-Bajze mečev tipa Naue II, katerih razprostranjenost sega prav od južne Sicilije, preko Kalabrije skupaj z Albanijo, Makedonijo, Trakijo in osrednjo Grčijo, s posameznimi primerki pa vse do Krete, Levanta in celo Dalmacije. Tem mečem lahko sledimo od zaključka razvite oz. od pozne poznoheladske stopnje IIIC ali bolje od prehoda 12. v 11. st. pr. n. št. naprej (ista 2015, 109, op. 21–22, 111).

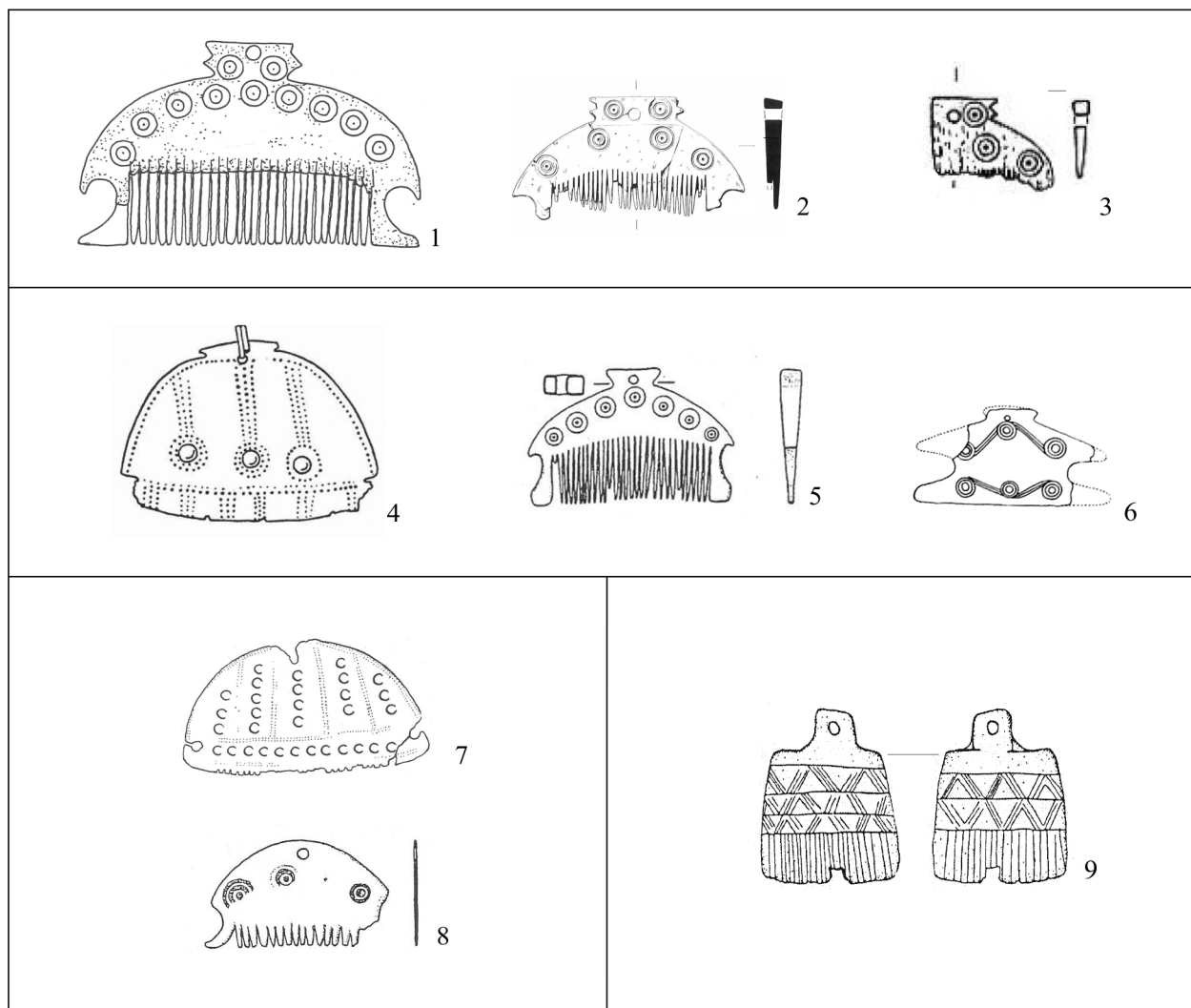
obročkov in ingotov različnih oblik, predstavljajo kar tretjino fibule in igle, pri čemer večinoma prevladujejo cele igle, medtem ko so fibule praviloma poškodovane (ista 1994, 119–126, 130–136).³⁴ Podobne zbir najdb v sličnih arheoloških kontekstih srečamo npr. tako na najdišču Casa Carletti ob gori Monte Cetona na skrajnem jugozahodu Toskane (Calzoni 1936) kot tudi na najdišču Monte Titano – Seconda Torre v republiki San Marino (Bellintani, Stefan 2008). Ta višinska najdišča bi si gotovo zaslužila podrobnejšo obravnavo, glede na strukturo in ohranjenost oz. poškodovanost najdenih predmetov pa se zdi, da njihov pomen utegnejo dopolnjevati prav depoji na območju med Lacijem in Romanjo, ki se delno koncentrirajo okoli teh najdišč.³⁵

Zbir iz Monte Ingina se od ostalih omenjenih najdišč vendarle razlikuje, saj edini vsebuje tudi koščeni glavniček (sl. 8: 2; Malone, Stoddart 1994, 133–135, Fig. 4.28: 8). Najboljšo primerjavo zanj najdemo prav v grobnici 84/IV iz Monte Saracena (sl. 6: 9; 8: 3), v obeh primerih pa še ni jasno, ali sta izdelana iz kosti, roževine ali celo slonovine. Ena izmed zadnjih tipološko-kronoloških obdelav poznobronastodobnih koščenih glavničkov v Italiji je pokazala, da se glavčina koščenih glavničkov iz Frattesine in okoliških grobišč po svojih karakteristikah delno razlikuje od primerkov iz osrednje in južne Italije, kar bi kazalo na najmanj dva proizvodna centra (Bettelli, Damiani 2005, 23). Oblikovno je bil glavniček iz Monte Ingina v omenjeni tipološki opredelitvi pridružen prav znanemu primerku iz ciprske grobnice 6 v Enkomiju (sl. 8: 1),³⁶ glede na umestitev stranskih vdolbin pod linijo, na kateri se prične zobati predel glavnička, pa lahko omenjenima primerkoma pridružimo tudi odlomek iz grobnice 84/IV na Monte Saracenu (sl. 8: 3). Slonokoščeni primerek iz Enkomija naj bi

34 Omeniti velja kompozicijo namerno vdete konice noža v nogo fibule, za katero lahko najdemo primerjave v depolu Rimessone (Malone, Stoddart 1994, 126).

35 V okolici Monte Titana je potrebno omeniti predvsem depoje Monte Battaglia, Poggio Berni in Casalecchio ter novoodkriti depo Forlimpopoli. Na širšem območju Gubbio naj omenimo predvsem depoja Monte Primo v Markah in Gualdo Tadino v Umbriji, okoli gore Monte Cetona pa depo Goluzzo pri mestu Chiusi in depoja Piano di Tallone ter "tra Manciano e Samprugnano". Vsi med drugim vsebujejo predmete, ki jih moramo nedvomno postaviti že vsaj v obdobje BR, razlikujejo se le glede na to, kdaj se je zbiranje predmetov zaključilo s končnim aktom odložitve, bodisi že v času BF 1 ali BF 2 bodisi v obdobju BF 3 ali celo na prehodu v železno dobo (zgolj orientacijsko za okvirne datacije glej Carancini 1979; za depo Monte Battaglia glej Bermond Montanari 1997; za depo Forlimpopoli glej Malnati, Pozzi 2011).

36 Sliko glavnička iz Enkomija povzemamo po Vagnetti 1986, Fig. 4: 4, saj nam primarna literatura za glavniček ni bila dostopna (ista 1986, 210, op. 31). Glej še ista 1986, 211, op. 38, iz česar sledi, da glavnička ni bilo moč več najti.

Slika 8. Glavnički in obeski. 1 Enkomi, grob 6; 2 Monte Ingino, višinska najdba; 3 Monte Saraceno, grob 84/IV; 4 Coste del Marano, depo; 5 Torre Mordillo, naselbina; 6 Krk, brez podatkov o najdišču; 7 Nin, grob 23; 8 Nezakcij, grobišče; 9 Bosco del Polverino, Priverno, žgan grob (po Vagnetti 1986; Malone, Stoddart 1994; Preite 2001; Peroni 1961; Trucco, Vagnetti 2001; Batović 1965; isti 2003; Mihovilić 2001; Cancellieri 1999). 1–5, 8–9 = M. = 1 : 2; 6–7 brez merila.

predstavljal uvoz iz Italije in ga lahko uvrstimo v pozno ciprsko III B1 obdobje oz. v drugo polovico 12. st. pr. n. št. (Vagnetti 2001, 342–343), torej v isti čas, kot ga nakazujejo radiokarbonske datacije črne plasti iz Monte Ingina, v kateri je bil odkrit tudi zgoraj omenjeni glavniček (Malone, Stoddart 1994, 9, 16, Fig. 1.4).

V grobu 84/IV iz Monte Saracena je bilo, sodeč po antropološki analizi, pokopanih kar šest oz. osem oseb – trije odrasli (moški *adultus*, moški *adultus*, star med 20 in 30 leti, in odrasla ženska *maturus*) ter trije subadultni osebki (*subadultus*, star med 1–2 leti, *subadultus*, star med 4–6 leti³⁷ in *subadultus*, star med 10–15

37 Oba subadultna osebka sta bila opredeljena na podlagi kostnih ostankov zob oz. molarjev.

let, v primeru katerega gre morda za gracilno odraslo osebo), poleg pa še interpretacijsko vprašljivi ostanki dveh subadultnih osebkov brez natančnejših podatkov (Preite 2001, 302). Ker bi integralna razprava o predmetih, priloženih pokojnikom glede na spol, preseгла okvir pričujočega prispevka, prikazujemo vse možne razvrstitve v pregledni tabeli (tab. 1).³⁸

Glede na prikazano lahko rečemo, da pridatki iz grobnice 84/IV izkazujejo dokajšnjo časovno enotnost,

38 Pri tem se v osnovi sklicujemo, glede na redke sintetične objave antropoloških analiz pozne bronaste dobe v Italiji, predvsem na žgane grobove iz protovilanovskega obdobja (Vanzetti, Borgognini Tarli 2003 (Torre Castelluccia, Milazzo, Timmari, Pianello di Genga); Vanzetti 2010 (Pianello di Genga); Cardarelli et al. 2015 (Frattresina)), v premislek pa so bila vključena tudi nekatera skeletna grobišča iz starejših obdobj (Vanzetti 1999 (Trinitapoli, Toppo Daguzzo, Manaccora); De Angelis 2005 (Olmo di Nogara)).

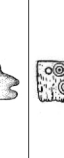

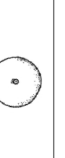

Pridatki/ spol, starost															
Adultus 20-30 let ♂					1										
Adultus ♂					1										
Maturus ♀					2										
Juvenis 10-15 let/ gracilni adultus?					1										
Infans 4-6 let					1										
Infans 1-2 let					1										
1 Subadultus?					1										
1 Subadultus?					1										

Tabela 1. Monte Saraceno, grobnica 84/IV. Možne kombinacije posameznih pridatkov iz grobnice glede na antropološko analizo pokopanih oseb. Z gradacijo sive barve je nakazana stopnja verjetnosti, da predmet pripada določeni osebi (temno siva – zelo verjetno; siva – verjetno; svetlo siva – manj verjetno). Številke označujejo parno oz. neparno nošnjo igel.

saj le-te lahko bolj ali manj uvrstimo v obdobje BF 2, pri čemer lahko nekatere izmed njih povežemo tudi še z naslednjo stopnjo BF 3. Tako bi morda lahko v omenjeni grobnici videli zastopane člane dveh ožjih, morda časovno celo sledečih si, družin.³⁹ Brez da bi želeli zmanjševati pomen izredno pomenljivim navezavam s tako posebnim najdiščem, morda celo svetiščnega karakterja, kot je Monte Ingino v centralni Italiji, moramo grobnico 84/IV iz Monte Saracena glede na značilnosti predmetov v prvi vrsti navezati na področje južne Italije, predvsem Apulije, Kalabrije pa tudi Sicilije.

Grobnica 84/IV pa ni edina grobnica v Monte Saracenu s tako zgodnjim začetkom pokopavanja. Kot smo nakazali že zgoraj, srečamo podobno situacijo tudi pri sosednji grobnici 86/IV, le da v tem primeru nekateri pridatki sodijo že v obdobje PF (Nava, Preite 1995, 105–113, Tav. 14). Sodeč po objavljeni listi

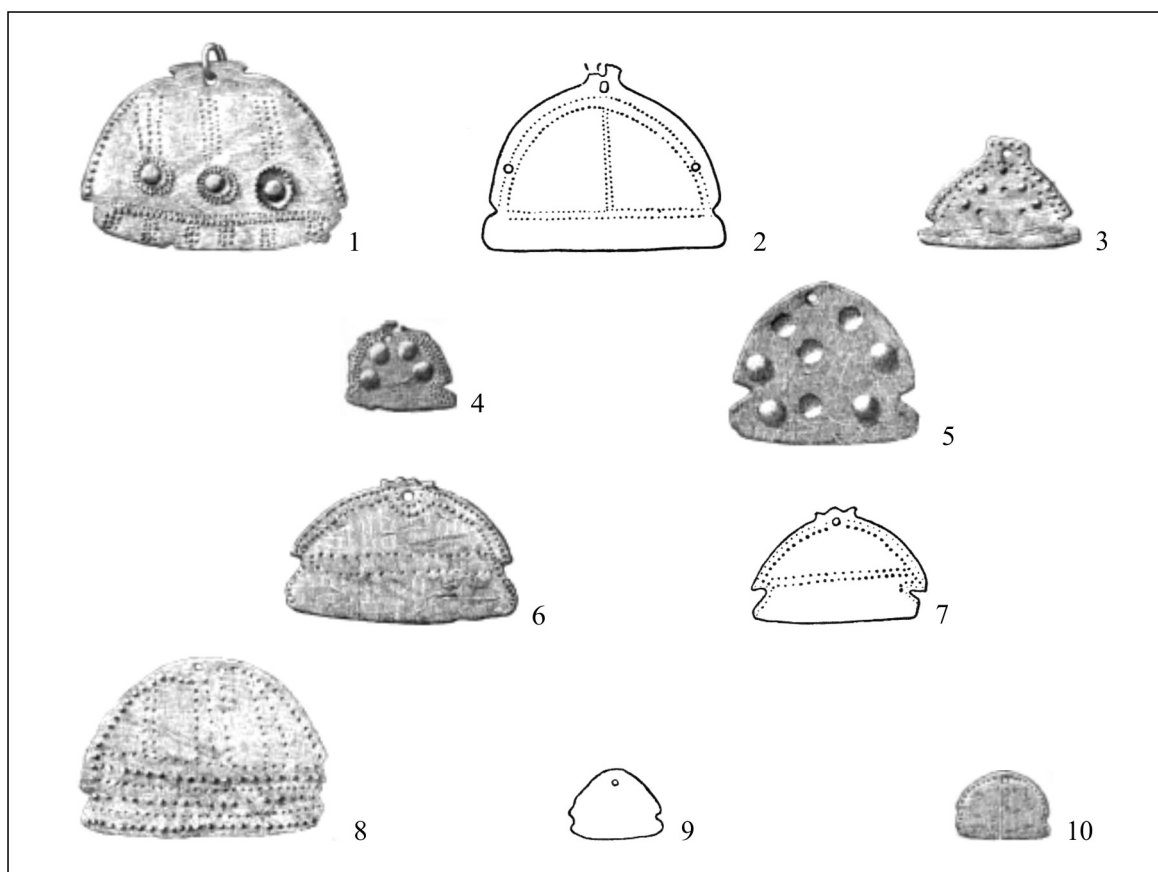
inventarja ostalih, še neobjavljenih grobov, pa moramo na tem najdišču računati s še več zgodnjimi grobovi (Nava 2001, 291–296).⁴⁰

Na področju Daunije so bili pogrebni običaji prav v končni bronasti dobi oz. v času BF izredno raznovrstni, kar je že dobro nakazal Pacciarelli (Pacciarelli 2012 in tam citirana literatura). Žganemu pokopu v žari lahko tako sledimo npr. na grobišču Pozzillo vse od obdobja BM 3, medtem ko se zdi, da moramo najmlajše žgane pokope iz končne bronaste dobe v južni Italiji postaviti v njeno razvito in končno obdobje, kar nakazuje že omenjeni grob iz Orsare (glej zgoraj; isti 2012, 220, 226). Po drugi strani se glede na primere iz kalabrijskega najdišča Castellace skrčen skeletni pokop v grobni jami oz. *a fossa* pojavi najkasneje v obdobju BF 2, torej v času, ko se pričnejo tudi skeletni pokopi v skalnih grobnicah na Monte Saracenu (isti 2012, 222–224). S tega stališča se

39 V kolikor sledimo tezi izkopavalke, da je na podlagi števila, spola in starosti pokojnikov posamezne skupne grobnice možno razumeti kot rezultat pokopavanja skozi več generacij iste družine (Nava et al. 1999, 56).

40 Npr. grobovi 34/IV in 77/IV z iglami tipa Torri d'Arcugnano in različnimi obeski, ali pa grob 88/IV z narebreno zapestnico z zavihanimi konci in s fibulo očalarko z osmico. Glej tudi grob 30/1983 (Nava 1984, 122, op. 129, Fig. 160; ista 1990, Fig. 6: 1–4; Nava et al. 1999, 52, Fig. 10).

Slika 9. Bronasti obeski iz depoja Coste del Marano, Lacij (po Colini 1910; Peroni 1961). M. = 1 : 2.

zastavlja vprašanje, v koliko smemo videti tudi pričetek nekaterih ostalih grobišč s pokopi *a fossa*, kot npr. Salapia, Incoronata ali pa grob iz Masserie Cupole, že v obdobju BF 2.

Najstarejše grobnice iz Monte Saracena, med drugim tudi grob 84/IV, pa v primerjavi z grobovi iz najdišč, kot so Castellace (isti 1999) in Madonna del Piano (Albanese Procelli 1994), pa tudi iz albanskih najdišč (Prendi 1982; glej tudi Pabst 2010, 22–24, op. 86), vseeno izstopajo, saj praviloma ne vsebujejo orožja. Odsotnost orožja v grobovih povezuje grobove iz Monte Saracena na eni strani s protovilanovskimi nekropolami z žganimi pokopi na jugu Apeninskega polotoka, na drugi strani pa deloma tudi z vzhodno obalo Jadranskega morja. To nenazadnje nakazuje tudi izhodiščni predmet te razprave, bronasti amulet/obesek, ki povezuje grob 84/IV iz Monte Saracena z žganimi grobišči, kot sta Picugi in Dobova (sl. 4).

Kot je pokazala Blečić Kavurjeva, poznamo podobne obeske iz podravskega grobišč, Pobrežja, Ruš in Maribora, pa tudi iz otoka Krka in depoja Veliki Mošunj (sl. 5; Blečić Kavur 2014, 68–70, sl. 33–34 in tam citirana literatura). Gotovo ne gre spregledati tudi skupka desetih obeskov iz lacijskega depoja Coste del

Marano (sl. 9; Peroni 1961, I.1 11–(6): 37–46), ki ga lahko umestimo v obdobje BF 2 (Bietti Sestieri 1973, 392–393, Fig. 7). Omenjeni depo izstopa predvsem po svoji izjemno pregnantni simbolični plati, za katero se zdi, da bi lahko bila izražena tudi preko numeričnih načel (Mihelič 2012, 10).⁴¹

Obeski iz depoja se sicer nekoliko razlikujejo tako po obliki kot po vtolčenem oz. iztolčenem okrasu, družijo pa jih polkrožno izoblikovana zgornja polovica, dve vdolbini na stranskih robovih in ravno zaključen spodnji rob (sl. 9). Prav tako imajo vsi obeski na vrhu luknjico, bodisi na vrhu polkrožnega predela bodisi na različno izoblikovanih nastavkih. Medtem ko jezičasto izoblikovani nastavek pri enem izmed primerkov (sl. 9: 3) spominja na nastavke tu obravnavanih obeskov/amuletov, pa največji primerek (sl. 8: 4; 9: 1) glede na izražen nastavek, stranske vdolbine in deloma tolčen okras, namiguje na možno vzporejanje obeskov s koščenimi glavnički, kot npr. z glavničkom iz Torre Mordila (sl. 8: 5). Podobno izražen nastavek in predvsem sličen okras koncentričnih krogov pa ima tudi že zgoraj omenjeni obesek iz Krka (sl. 8: 6).

41 Očitno je predvsem ponavljajoče se pojavljanje trojic predmetov.

Očitno so bili tudi koščeni glavnički nosilci simbolnega pomena, saj je tehnološka študija pokazala, da so obdržali svojo funkcionalnost le do mlajše bronaste dobe (BR), medtem ko na primerkih iz končne bronaste dobe ne najdemo več sledi dejanske uporabe (Provenzano 1999, 48, op. 2).⁴² Temu v prid govori tudi preoblikovanje košarasto izoblikovanih ročajev na vrhu srednebronastodobnih glavnikov (De Marinis, Salzani 2005, 425–427, Fig. 16) zgolj v luknjico za obešanje (Bettelli, Damiani 2005, Fig. 1.B). Glavnički se pojavljajo v grobovih tudi še v železni dobi, in sicer tokrat v bronasti izvedbi (sl. 8: 7–8),⁴³ v okviru jadranskega območja predvsem na področju Histrov (Mihovič 2001, 81–82; ista 2014, 206–208, sl. 129–130) in Liburnov (Batović 1965, 63–64, Abb. 17: 6), pa tudi v Abrucih na Apeninskem polotoku (d'Ercole 1999, 66–70, kat. št. 127, 133).⁴⁴

Simboliko glavnička nosi tudi najdba miniaturizirane britve iz groba na najdišču Bosco del Polverino pri mestu Priverno v južnem Laciju, ki jo je glede na sestavo groba možno umestiti v končno obdobje BF oz. fazo Roma-Colli Albani I (sl. 8: 9; Cancellieri 1999, 17–25, Fig. 9–10, 12–13). Gre za miniaturizirano dvo-rezno britev četverkotne oblike s pravokotno izoblikovanim nastavkom za luknjico na zgornjem delu in pravokotno izrezo na spodnjem delu.⁴⁵ Kar jo loči od ostalih podobnih primerkov iz Lacija (Bianco Peroni 1979, 50–52, Tav. 20: 237–245), je predvsem okras na obeh straneh britve, ki je na spodnji polovici izveden kot pas vertikalnih vrezov in ne dopušča dvomov, da je bil prav vtis glavnička tisto, kar je okraševalec tega predmeta želel doseči (o tem že Bettelli, Damiani 2005, 24).

Obeski iz Dobove, Picugov in Monte Saracena (sl. 4) se oblikovno od zgoraj navedenih primerkov vendarle razlikujejo v tolikšni meri, da jih le stežka povežemo z glavnički in njihovo simboliko. Zdi se, da ključni povezovalni element med vsemi omenjenimi obeski in glavnički predstavljajo stranske vdolbine in ravno odrezan spodnji rob, medtem ko se obeski

iz omenjenih treh najdišč ločijo predvsem po močno poudarjenem, pravokotno izoblikovanem nastavku za luknjico, ki bolj ali manj tekoče prehaja v padajoče rame. Prav tako je pomenljivo, da razpoložljivi podatki nakazujejo, da moramo tozadevne obeske postaviti na sam začetek razvojne poti podobnih predmetov in najmanj sočasno s polkrožno oblikovanimi koščenimi glavnički.

Zagoneten aspekt predstavlja prisotnost teh obeskov že v najzgodnejših grobovih Dobove in Monte Saracena, ki jih moramo razumeti kot grobove pokojnikov, ki so bili snovatelji nečesa novega, saj v sklopu obeh grobišč ti grobovi predstavljajo njihovo prvo, ustanovitveno fazo. Glede na število posameznih primerkov, izpričanih na najdišču, se zdi, da moramo njihov izvor zaenkrat iskati v Dobovi.⁴⁶ Obesek v grobu 84/IV iz Monte Saracena pa vendarle ni osamljena najdba s tako oddaljenim izvorom. Kot so pokazale nedavne študije Pabstove, lahko v obdobju Ha A2/B1 sledimo pojavu očalastih fibul z majhno, na hrbtni strani zavito osmičko, katerih izvor moramo primarno iskati na področju jugozahodne Panonske kotline, tudi na območju južne Italije.⁴⁷ Tako srečamo npr. očalarko tipa Gyermely,⁴⁸ ki se pojavlja večinoma na področju jugozahodne Panonije in jugovzhodnih Alp, tudi v že omenjenem grobu 86/IV iz Monte Saracena. Zdi se torej, da dejansko lahko sledimo neke vrste povezavam med območjem Brežiških vrat in Garganskim polotokom, in sicer v stopnji Ha A2/B1, ki bi jo deloma lahko enačili z obdobjem BF 2 v Italiji.

Pojav obravnanih obeskov oz. amuletov na grobišču v Dobovi je veliko težje razložiti. Zdi se namreč, da za le-te jasnih vzorov ni moč zlahka najti. Najstarejši grobovi iz Dobove izpričujejo močno navezanost v materialni kulturi na območje zahodnega in severnega karpatskega bazena in se v tem deloma skladajo s sliko obsežnih depojev na južnopanonskem področju (glej npr. Vinski Gasparini 1973, 77–112; Turk 1996, 108–112).⁴⁹ V nekaterih izmed njih najdemo tudi obeske in aplikle, tako v masivnejših kot v tanjših, skorajda pločevinastih izvedbah, za katere pa se zdi, da so praviloma vlivane in ne tolčene. Obsežni depoji s takšnimi sklopi predmetov so v časovnem smislu izrazito heterogeni, saj vsebujejo predmete tako iz začetnega kot iz celotnega starejšega

42 Sprememba je očitno povezana s spremembo izdelave zobatega predela glavnička. Medtem ko je pri starejših glavničkih uporabljena za izdelavo zob tehnika žlebljenja, je pri mlajših uporabljena žaga (Provenzano 1999, 52–53, Fig. 6: 5–6; za bronaste žage glej Teržan 2003). Za glavničke kot simbol plodnosti pa tudi ženskega genitalnega organa glej Stipčević 1981, 95–96.

43 Tudi iz obdobja BR (npr. De Marinis, Salzani 2005, 424–425, Tav. 24: Tb 296 A) in iz pozne bronaste dobe poznamo bronaste (in kositrne!) glavničke (npr. Rychner Faraggi 1993, 45, 53, Fig. VII, Pl. 81: 1–3).

44 Da gre pri obravnavani tematiki za širši vseevropski fenomen, kaže tudi glavniček, priložen v t. i. »kraljevskem« grobu v Seddinu na Brandenburskem (zgolj orientacijsko glej Kunow 2003).

45 Za pravokotne izreze na britvah glej zgoraj.

46 Glej tudi Blečić Kavur 2014, 69, kjer se avtorica zavzema za stilistično in ideološko izhodišče razvoja ter razprostranjenosti takšnih obeskov v Dobovi.

47 Za sintetični pregled razvoja očalastih fibul glej Pabst 2011, še posebej 204–206.

48 Pabst 2012, 33–36, 379, 429, Liste 7, Karte 6, 7; Abb. 2: 1, 3.

49 O možnem vzporejanju najzgodnejših dobovskih grobov in depojskega horizonta II že Turk 1996, 120.

žarnogrobišnega obdobja vse do prehoda v mlajšežarnogrobišni čas.⁵⁰ Tako se zdi, da bi bilo mogoče nekatere izmed najstarejših dobovskih grobov vsaj deloma razumeti podobno kot depoje drugega horizonta, in sicer kot končni rezultat daljšega zbiranja predmetov, ki lahko zaobjema tudi čas dveh stoletij in se zaključi z odložitvijo šele koncem starejšezarnogrobišnega obdobja. S tem bi bila v dobovskih grobovih lažje razumljiva prisotnost nekaterih predmetov, za katere moramo vzore nedvomno iskati že v srednji in zgodnjem obdobju pozne bronaste dobe (glej zgoraj).

Četudi gre pri obeskih in aplikah iz omenjenih depojev gotovo za nosilce simbolnega pomena, pa med njimi in tukaj obravnavanimi obeski/amuleti lahko potegnemo le splošne vzporednice (kot npr. z obeski v obliki dvojne sekire ali pa peščene ure), medtem ko neke posebne oblike, ki bi nedvomno predstavljala izhodišče obravnavanim obeskom, ne moremo izdvojiti.⁵¹

Bronasti obeski/amuleti iz grobov H in 17 na dobovskem grobišču med grobovi prve stopnje torej prav

tako predstavljajo novost in pričetek nečesa novega, kar očitno najde svoj odzven tudi v čezjadranskih povezavah. Če se po eni strani vzpostavitev čezjadranskih povezav od obdobja Ha A2/B1 naprej zdi bolj oprijemljiva, pa je po drugi strani treba priznati, da jih le stežka združimo pod en sam skupni imenovalac. Tako se zdi, da v istem času lahko sledimo, poleg povezav iz severa proti jugu, tudi prenosu idej v obratni smeri, kot npr. kažejo najstarejši železni predmeti na jugovzhodnoalpskem prostoru (Teržan 1995, 360–361, Abb. 28: 1–4, 6–10; Trampuž Orel 2012, 20–23, Fig. 3).

Možno je, da so takšne povezave med južno Italijo in jugovzhodnim Alpskim prostorom ostale bolj ali manj stanovitne od časa Ha A2/B1 naprej skozi celotno mlajšežarnogrobišno obdobje in mogoče vse do starejše železne dobe, ko se na področju Dolenjske pojavijo uvozi daunijske keramike.

S tem šopkom »zelenih« razmišljanj čestitamo slavljenci ob njenem jubileju, ji nazdravljamo z najboljšim »daunijskim« vinom ter kličemo: »Še na mnoge članke!«⁵²

50 Za problematiko in datacijo »horizonta« II/Kurd/Suseni glej sedaj Pabst 2014, še posebej 96.

51 Še najbližje sta jim antropomorfna obeska iz depojev Poljanci I in Pričac (Vinski Gasparini 1973, Tab. 48: 23; 71: 4).

52 Kljub temu, da je bil pričujoči prispevek spisan izključno v čast slavljence, ne gre izpustiti zahval. Brez neskončne potrepljivosti, nenehnih vzpodbud, kritičnega branja, pomoči pri slikah in tehničnih rešitev Brine tega prispevka ne bi bilo. Besede so odveč. Hvala tudi Aliciji, da ni nehala čakati na »članek«.

Literatura/References

- ALBANESE PROCELLI, R. M. 1994, Considerazioni sulla necropoli di Madonna del Piano di Grammichele (Catania). – V/In: P. Castaldi, G. Maetzke (ur./eds.), *La presenza etrusca nella Campania meridionale*. Atti delle giornate di studio, Salerno–Pontecagnano, 16–18 novembre 1990, Firenze, 153–169.
- ALIU, S. 2007, Les bijoux de la période du bronze récent et de la période du fer ancien dans la région de Kolonja. – V/In: I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, R. Leffineur (ur./eds.), *Between the Aegean and Baltic Seas: prehistory across borders*. Proceedings of the International Conference held at the University of Zagreb, 11–14 April 2005, *Aegaeum* 27, Liège, Austin, 239–247.
- BÁNDI, G., M. FEKETE 1983, Újabb bronzkincs Velem-Szentviden. Ein neues Bronzedepot in Velem-St. Veit. – *Savaria* 11–12 (1977–1978), 101–133.
- BATOVIĆ, Š. 1965, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen. – *Archaeologia Jugoslavica* 6, 55–70.
- BATOVIĆ, Š. 1971, Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda. Problems of prehistory in the regions of Vrana and Biograd. – *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 18, 9–73.
- BATOVIĆ, Š. 2003, Stanje istraživanja prapovijesti na Kvarnerskim otocima. The state of research into prehistory on the Kvarner islands. – *Diadora. Glasilo arheološkog Muzeja u Zadru* 21, 253–348.
- BELLINTANI, P., L. STEFAN 2008, Protovillanoviano a San Marino. – V/In: G. Bottazzi, P. Bigi (ur./eds.), *Primi insediamenti sul Monte Titano. Scavi e Ricerche (1997–2004)*, Borgo San Lorenzo, 181–192.
- BERMOND MONTANARI, G. 1997, Il ripostiglio di Monte Battaglia (Ravenna). – V/In: G. Bermond Montanari, M. Massi Pasi, L. Parti (ur./eds.), *Quando Forlì non c'era. Origine del territorio e popolamento umano dal Paleolitico al IV sec. a.C.*, Forlì, 221–226.
- BERNABÒ BREA, L., E. MILITELLO, S. LA PIANA 1969, La necropoli detta del Molino della Badia: nuove tombe in contrada Madonna del Piano. – *Notizie degli Scavi di Antichità* 23, 210–276.
- BETTELLI, M., I. DAMIANI 2005, I pettini di materia dura animale nell'età del bronzo italiana: alcune considerazioni. – V/In: L. Vagnetti, M. Bettelli, I. Damiani (ur./eds.), *L'avorio in Italia nell'età del bronzo*, Roma, 17–26.
- BIANCO PERONI, V. 1979, *I rasoi nell'Italia continentale*. – *Prähistorische Bronzefunde* VIII, 2, München.
- BIETTI SESTIERI, A. M. 1973, The metal industry of continental Italy, 13th to the 11th century BC, and its connections with the Aegean. – *Proceedings of the Prehistoric Society* 39, 383–424.
- BLEČIĆ KAVUR, M. 2014, *Na razmeđu svjetova za prijelaza milenija. Kasno brončano doba na Kvarneru / At the crossroads of worlds at the turn of the millennium. The late Bronze Age in the Kvarner Region*. – *Musei Archaeologici Zagrabiensis catalogi et monographiae* 11, Zagreb.
- BODINAKU, N. 1984, Fibula harkore prej bronzi të hekurit të hershëm. Fibules »en archet« de bronze de la periode du fer ancien. – *Iliria* XIV-2, 47–58.
- BODINAKU, N. 2001–2002, Varreza tumulare e Dukatit në rrethin e Vlorës (Gërmime të viteve 1973–74) / The tumulus necropolis of Dukat in Vlorë city (Excavations between 1973–74). – *Iliria* XXX, 9–100.
- CALZONI, U. 1936, Resti di un abitato preistorico a »Casa Carletti« sulla montagna di Cetona. – *Studi Etruschi* X, 329–339.
- CANCELLIERI, M. 1999, Studi e ricerche nella valle dell'Amaseno. Contributi per la storia del popolamento in età protostorica. – *Terra dei Volsci. Annali del Museo Archeologico di Frosinone* 2, 7–26.
- CARANCINI, G. L. 1975, *Die Nadeln in Italien / Gli spilloni nell'Italia continentale*. – *Prähistorische Bronzefunde* XIII/2, München.
- CARANCINI, G. L. 1979, I ripostigli dell'età del Bronzo finale. – V/In: *Il bronzo finale in Italia*. Atti della XXI Riunione Scientifica dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze 21–23 ottobre 1977, Firenze, 631–641.
- CARDARELLI, A., C. CAVAZZUTI, F. QUONDAM, L. SALVADEI, L. SALZANI 2015, Le necropoli delle Narde di Frattesina: proposta per una lettura delle evidenze demografiche, rituali e sociali a partire dai dati archeologici e antropologici. – V/In: G. Leonardi, V. Tiné (ur./eds.), *Preistoria e Protostoria del Veneto*. Studi di Preistoria e Protostoria 2, Firenze, 437–445.
- CEKA, N. 1974, Gërmimi i një tume në Dukat. – *Iliria* III, 131–151.
- CHIARTANO, B. 1983, La necropoli dell'età del Ferro dell'Incoronata e di San Teodoro (scavi 1970–1974). – *Metaponto II. Notizie degli Scavi di Antichità*, Serie 8, Vol. XXXI (1977), 9–190.
- CHIARTANO, B. 1994, *La necropoli dell'età del Ferro dell'Incoronata e di San Teodoro (scavi 1978–1985)*, vol. I–II. – *Quaderni di Archeologia e Storia Antica* 6–7, Galatina.
- CHIARTANO, B. 1996, *La necropoli dell'età del Ferro dell'Incoronata e di San Teodoro (scavi 1986–1987)*, vol. III. – *Quaderni di Archeologia e Storia Antica* 9, Galatina.
- CHVOJKA, O., L. JIRÁŇ, M. METLIČKA a kolektiv 2017, *Nové české depoty doby bronzové. Hromadné nálezy kovových předmětů učiněné do roku 2013, Díl 1–2*. – Episteme, edice Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, České Budějovice.

- COLINI, G. A. 1910, *Le antichità di Tolfà*, Allumiere e il principio dell'età del ferro in Italia. – *Bullettino di Paleontologia Italiana* 35 (1909), 104-149, 177-204.
- COLONNA, C. 2006, *Necropoli dell'ultima età del bronzo nell'area padana. Per una loro cronologia relativa*. – *Fonti Archeologiche per la Protostoria Italiana* 1, Studi e testi LXXX, Lucca.
- D'ERCOLE, V. 1999, Die Nekropole von Fossa. – V/In: G. Colonna, L. Franchi Dell'Orto, P. Marchegiani (ur./eds.), *Die Picener, ein Volk Europas*, Roma, 66–70.
- DE ANGELIS, D. 2005, Le inumazioni della necropoli dell'Olmo di Nogara. Alcune considerazioni numeriche. – V/In: L. Salzani (ur./eds.), *La necropoli dell'età del Bronzo all'Olmo di Nogara*. Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona 2, Verona, 449–487.
- DE JULIIS, E. M. 1979, Il bronzo finale nella Puglia settentrionale. – V/In: *Il bronzo finale in Italia*. Atti della XXI Riunione Scientifica dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze 21–23 ottobre 1977, Firenze, 515–529.
- DE MARINIS, R. C. 1971–1972, Ritrovamenti dell'età del Bronzo finale in Lombardia. Contributo alla suddivisione in periodi del protogolasecca. – *Sibirium* 11, 53–98.
- DE MARINIS, R. C., L. SALZANI 2005, Tipologia e cronologia dei materiali. – V/In: L. Salzani (ur./eds.), *La necropoli dell'età del Bronzo all'Olmo di Nogara*. Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona 2, Verona, 391–448.
- DULAR, J. 1978, Poskus kronološke razdelitve dobovskega žarnega grobišča. – *Arheološki vestnik* 29, 36–45.
- GLOGOVIĆ, D. 2003, *Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien)*. – *Prähistorische Bronzefunde XIV/13*, München.
- HANSEN, S. 1994, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhönetal und Karpatenbecken* 1–2. – *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 21, Bonn.
- HELGERT, H. 1995, Grabfunde der Čaka-Kultur (Bz D/ Ha A1 - Übergangsperiode) aus Zurndorf, p. B. Neusiedl am See, Burgenland. Ein Beitrag zur weiblichen Totentracht. – *Archaeologia Austriaca* 79, 197–248.
- HÖGLINGER, P. 1996, *Der spätbronzezeitliche Depotfund von Sipbachzell/OÖ*. – *Linzer archäologische Forschungen* 16, Linz.
- IANNANTUONO, P. 1985, Alcune note sulla prima età del ferro in Daunia. – V/In: C. Malone, S. Stoddart (ur./eds.), *Papers in Italian Archaeology IV. The Cambridge Conference. Part III: Patterns in Protohistory*. British Archaeological Reports, International Series 245, Oxford, 13–36.
- JONES, R., S. T. LEVI, M. BETTELLI, L. VAGNETTI (ur./eds.) 2014, *Italo-Mycenaean Pottery. The Archaeological and Archaeometric Dimensions*. – Roma.
- JUNG, R. 2006, *Χρονολογία comparata. Vergleichende Chronologie von Südgriechenland und Süditalien von ca. 1700/1600 bis 1000 v.u.Z.* – *Veröffentlichungen der mykenischen Kommission* 26, Wien.
- KAERNER, J. 1988–1989, Chronologische Probleme der Rußegruppe der südostalpinen Urnenfelderkultur / Kronološki problemi ruške skupine jugovzhodnoalpske kulture žarnih grobišč. – *Arheološki vestnik* 39–40, (1989), 217–234.
- KILIAN DIRLMEIER, I. 1984, Gjilpërat e kohës së hekurit në Shqipëri / Die Nadeln der Eisenzeit in Albanien. – *Iliria* XIV-1, 69–109.
- KÖNIG, P. 2004, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*. – *Prähistorische Bronzefunde XX/11*, Stuttgart.
- KOSSACK, G. 1954, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*. – *Römisch-Germanische Forschungen* 20, Berlin.
- KUNOW, J. 2003 (ur./ed.), *Das »Königsgrab« von Seddin in der Prignitz*. – *Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg* 9, Wünsdorf.
- LO SCHIAVO, F. 2010, *Le fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall'età del Bronzo recente al VI secolo a. C.* – *Prähistorische Bronzefunde XIV, 14/1-3*, Stuttgart.
- MAGGIULLI, G. 2009a, I ripostigli di Roca Vecchia (Lecce). Analisi dei materiali e problematiche archeologiche. – V/In: E. Borgna, P. Càssola Guida (ur./eds.), *Dall'Egeo all'Adriatico. Organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età postpalaziale (XII–XI sec. A.C.)*. Atti del Seminario internazionale, Udine, 1–2 dicembre 2006, *Studi e ricerche di protostoria mediterranea* 8, Roma, 205–218.
- MAGGIULLI, G. 2009b, Metallurgia e produzioni metallurgiche a Roca (Lecce). I ripostigli del Bronzo Finale. – *Rivista di Scienze Preistoriche* LIX, 307–334.
- MALNATI, L., A. POZZI 2011, Il ripostiglio di bronzi di Forlimpopoli. – *Forlimpopoli* XXII, 1–11.
- MALONE, C., S. STODDART (ur./eds.) 1994, *Territory, Time and State. The archaeological development of the Gubbio Basin*. – Cambridge.
- MAKKAY, J. 2006, The Late Bronze Age hoard of Nadap. – *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 48, 135–184.
- MIHELIČ, M. 2012, Poznobronastodobni depo Kanalski Vrh 1 v kontekstu alkimije, arheoastronomije in ustnega izročila. – *Arheo* 29, 7–51.
- MIHOVILIĆ, K. 1987, Poreština u kontekstu željeznog doba Istre i susjednih kulturnih skupina. – *Zbornik Poreštine* 2, 41–49.
- MIHOVILIĆ, K. 2001, *Nezakcij. Prapovijesni nalazi 1900–1953*. – *Monografije i katalozi* 11, Pula.
- MIHOVILIĆ, K. 2014, *Histri u Istri. Željezno doba Istre*. – *Monografije i katalozi* 23, Pula.

- MONTELIUS, O. 1895, *La civilisation primitive en Italie depuis l'introduction des métaux. Première partie. Fibules et Italie Septentrionale*. – Stockholm.
- MOZSOLICS, A. 1985, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. – Budapest.
- MÜLLER KARPE, H. 1959, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. – Romisch-Germanische Forschungen 22, Berlin.
- NAVA, M. L. 1984, L'età dei metalli. – V/In: M. Mazzei (ur./ed.), *La Daunia antica. Dalla preistoria all'altomedioevo*, Foggia, 101–136.
- NAVA, M. L. 1990, Greek and Adriatic Influences in Daunia in the Early Iron Age. – V/In: J. P. Descoedres (ur./ed.), *Greek Colonists and Native Populations*. Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology, Canberra, 559–578.
- NAVA, M. L. 2001, Puntualizzazioni cronologiche sulla necropoli protostorica di Monte Saraceno (Mattinata, Fg). – V/In: A. Gravina (ur./ed.), *Atti 21. Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia*. 24–26 novembre 2000, San Severo, 275–296.
- NAVA, M. L. 2005, *Monte Saraceno. Sculture protostoriche in pietra*. – Bollettino di archeologia 55–56, (1999), Roma.
- NAVA, M. L., G. ACQUAROLI, A. PREITE 1999, Monte Saraceno. Aspetti insediativi e funerari dell'area garganica nella Protostoria. – V/In: A. M. Tunzi Sisto, *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*, Foggia, 48–63.
- NAVA, M. L., R. FULIGNI 1994, Note per la conoscenza della prima età del Ferro in Daunia: l'insediamento protostorico di Monte Saraceno (Gargano). – *Archivio storico pugliese* XLVII, 53–133.
- NAVA, M. L., A. PREITE 1995, Nuovi dati dalla necropoli di Monte Saraceno per l'età del Bronzo finale e la transizione all'età del Ferro nella Puglia settentrionale. – V/In: F. Radina (ur./ed.), *L'età del bronzo lungo il versante adriatico pugliese*. Atti del seminario di studi, 26–28 Maggio 1995, Rivista di archeologia XV/2, Taras, 87–127.
- NAVA, M. L., A. PREITE 2003, Note per lo studio delle fibule in Daunia: le fibule in bronzo della necropoli di Monte Saraceno (Mattinata, Foggia) e le fibule delle stele. – V/In: E. Formigli (ur./ed.), *Fibulae. Dall'età del bronzo all'alto Medioevo: tecnica e tipologia*, Firenze, 140–159.
- PABST, S. 2010, Bevölkerungsbewegungen auf der Balkanhalbinsel am Beginn der Früheisenzeit und die Frage der Ethnogenese der Makedonen. – *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 124, (2009), 1–74.
- PABST, S. 2011, Die großräumige Ausbreitung der Brillenfibel am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit - Kommunikationswege und soziale Hintergründe. – V/In: U. L. Dietz, A. Jockenhövel (ur./eds.), *Bronzen im Spannungsfeld zwischen praktischer Nutzung und symbolischer Bedeutung*. Beiträge zum internationalen Kolloquium am 9. und 10. Oktober 2008 in Münster, Prähistorische Bronzefunde XX/13, Stuttgart, 199–234.
- PABST, S. 2012, *Die Brillenfibel. Untersuchungen zu spätbronze- und ältereisenzeitlichen Frauentrachten zwischen Ostsee und Mittelmeer*. – Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 25, Rahden.
- PABST, S. 2014, Der Beginn der Fibeltracht im Karpatenbecken und das Verhältnis der BZ D/HA A1-zeitlichen Hortfundhorizonte. – V/In: D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar (ur./eds.), *The beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube*. Proceedings of the international conference in Osijek, October 20–22, 2011, Zbornik Instituta za Arheologiju 1, Zagreb, 83–99.
- PABST, S. 2015, Naue II-Schwerter mit Knaufzunge und die Aussenbeziehungen der mykenischen Kriegerelite in postpalatialer Zeit. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 60, 1, (2013), 105–152.
- PACCIARELLI, M. 1999, La necropoli protostorica di Castellace e considerazioni sui processi culturali dei secoli XII–X a.C. – V/In: L. Costamagna, P. Visonà (ur./eds.), *Oppido Mamertina, Calabria – Italia. Ricerche archeologiche nel territorio e in contrada Mella*, Roma, 35–74.
- PACCIARELLI, M. 2012, La multiforme realtà delle pratiche funerarie del Bronzo nel Sud Italia. Esempi Dauni e non. – V: A. Gravina (ur./ed.), *Atti 32. Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia*. San Severo, 12–13 novembre 2011, San Severo, 217–224.
- PAHIČ, S. 1972, *Pobrežje*. – Katalogi in monografije 6, Ljubljana.
- PAULÍK, J. 1983, Mohyla čačianskej kultúry v Dedinke, okres Nové Zámky. – *Zborník Slovenského Národného Múzea, História* 23, Ročník, 31–61.
- PAULÍK, J. 1984, Čačianska mohyla v Dedinke, okres Nové Zámky (II). – *Zborník Slovenského Národného Múzea, História* 24, Ročník, 27–48.
- PERONI, R. 1961, *Ripostigli del Massiccio della Tolfa. Ripostigli delle età dei metalli* 1. – Inventaria Archaeologica Italia I, Firenze.
- PERONI, R., L. G. CARANCINI, G. BERGONZI, F. LO SCHIAVO, P. VON ELES 1980, Per una definizione critica di facies locali: Nuovi strumenti metodologici. – V/In: R. Peroni (ur./ed.), *Il bronzo finale in Italia*. Con gli Atti del Centro studi di protostoria 1978–1979, Bari, 9–87.
- PETRESCU DÎMBOVIȚA, M. 1978, *Die Sichel in Rumänien. Mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*. – Prähistorische Bronzefunde XVIII/1, München.
- PRENDI, F. 1982, Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien. – V: B. Hänsel (ur./ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1, Berlin, 203–233.

- PREITE, A. 2001, Analisi delle fasi cronologiche della necropoli protostorica di Monte Saraceno. – V/In: A. Gravina (ur./ed.), *Atti 21. Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia*, 24–26 novembre 2000, San Severo, 297–362.
- PROVENZANO, N. 1999, Per una definizione della tecnologia ossea nell'età del Bronzo. L'esempio delle terramare. – *Padusa* 32/33, (1996–1997), 47–67.
- RYCHNER FARAGGI, A. M. 1993, *Métal et parure au Bronze final*. – Hauterive-Champgréveyres 9, Archéologie Neuchâteloise 17, Neuchâtel.
- STARE, F. 1951, Ilirsko grobišče pri Dobovi. – *Arheološki vestnik* II/1, 61–68.
- STARE, F. 1953, Ilirsko grobišče pri Dobovi. Izkopavanja leta 1952. – *Razprave 1. razreda za zgodovinske in družbene vede* 3, 109–177.
- STARE, F. 1975, *Dobova*. – Posavski Muzej Brežice 2, Brežice.
- STAVROPOULOU GATSI, M., R. JUNG, M. MEHOFER 2009, Τάφος «Μυκηναίω» Πολεμιστή στον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας. Πρώτη Παρουσίαση. – V/In: N. C. Stampolidis, A. Kanta, A. Giannikouri (ur./eds.), *Athanasia: the earthly, the celestial and the underworld in the Mediterranean from the late Bronze and the early Iron Age*. International Archaeological Conference, Rhodes 28–31 May, 2009, Ηράκλειο, 249–266.
- STIPČEVIĆ, A. 1981, *Kultni simboli kod Ilira. Građa i prilozzi sistematizaciji*. – Centar za balkanološka ispitivanja 10, Sarajevo.
- TERŽAN, B. 1995, Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. – V/In: M. zu Erbach (ur./ed.), *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Ergebnisse eines Kolloquiums*. Monographien. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte 35, Bonn, 323–372.
- TERŽAN, B. 2003, Bronasta žaga - prispevek k prazgodovini rokodelskega orodja. – *Opuscula archaeologica* 27, 187–197.
- TERŽAN, B. 2016, Fibule. – V/In: B. Teržan, E. Borgna, P. Turk (ur./eds.), *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu. Depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III*. Katalogi in monografije 42, Ljubljana, 233–267.
- TRAMPUŽ OREL, N. 2012, The beginnings of Iron in Slovenia / Začetki železa na Slovenskem. – *Arheološki vestnik* 63, 17–36.
- TRUCCO, F., L. VAGNETTI (a cura di) 2001, *Torre Mordillo 1987–1990. Le relazioni egee di una comunità protostorica della Sibaritide*. – Incunabula Graeca CI. Roma.
- TRUHELKA, Č. 1913, Jedan odličan nalaz bronzane dobe iz Velikog Mošunja (Lašva). – *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini* XXV, 325–335.
- TURCO, M. 2000, *La necropoli di Cassibile (Scavi Paolo Orsi 1897 e 1923)*. – Cahiers du Centre Jean Bérard XXI, Naples.
- TURK, P. 1996, Datacija poznobronastodobnih depojev. – V/In: B. Teržan (ur./ed.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*. Katalogi in monografije 30, Ljubljana, 89–124.
- VAGNETTI, L. 1986, Cypriot Elements Beyond the Aegean in the Bronze Age. – V/In: V. Karageorghis (ur./ed.), *Acts of the International Archaeological Symposium »Cyprus between the Orient and the Occident«*, Nicosia, 8–14 September 1985, Nicosia, 201–214.
- VAGNETTI, L. 2001, L'artigianato dell'avorio e del corno. – V/In: F. Trucco, L. Vagnetti (ur./ed.), *Torre Mordillo 1987–1990. Le relazioni egee di una comunità protostorica della Sibaritide*. Incunabula Graeca CI, Roma, 341–345.
- VANZETTI, A. 1999, Combinazioni di corredo delle sepolture all'interno dell'ipogeo dei Bronzi di Trinitapoli. – V/In: A. M. Tunzi Sisto, *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*, Foggia, 222–226.
- VANZETTI, A. 2010, Considerazioni su dati antropologici, aspetti demografici, elementi di corredo della necropoli di Pianello di Genga. – V/In: V. Bianco Peroni, R. Peroni, A. Vanzetti, *La necropoli del bronzo finale di Pianello di Genga. Grandi Contesti e Problemi della Protostoria Italiana* 13, Borgo San Lorenzo, 199–219.
- VANZETTI, A., S. BORGOGNINI TARLI 2003, Alcuni problemi relativi alle sepolture ad incinerazione della tarda età del Bronzo in Italia centrale e meridionale, affrontati a partire dalle determinazioni antropologiche. – V/In: *Le comunità della preistoria italiana. Studi e ricerche sul neolitico e le età dei metalli*. Atti della XXXV Riunione scientifica Lipari, 2–7 giugno 2000, Firenze, 345–365.
- VINSKI GASPARINI, K. 1973, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. – Monografija 1, Zadar.
- WELS WEYRAUCH, U. 1978, *Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayern*. – *Prähistorische Bronzefunde* XI/1, München.
- WELS WEYRAUCH, U. 1991, *Die Anhänger in Südbayern*. – *Prähistorische Bronzefunde* XI/5, Stuttgart.
- YNTEMA, D. 1990, *The matt-painted pottery of Southern Italy. A general survey of the matt-painted pottery styles of Southern Italy during the final Bronze age and the Iron age*. – Galatina.
- ZANINI, A. 1999, Rapporti tra Veneto ed area medio-tirrenica nel Bronzo finale. Nuovi contributi per la definizione del problema. – V/In: O. Paoletti (ur./ed.), *Protostoria e storia del „Venetorum angulus“*. Atti del XX Convegno di studi etruschi ed italici, Portogruaro–Quarto d'Altino–Este–Adria, 16–19 ottobre 1996, Pisa, 307–343.